

Menno L. Hoeksema

De puinhopen herbouwen? Reflecties.

Bilthoven, najaar 2015.

© 2015 Maatschap Iris Adviesgroep, Bilthoven.
Alle rechten voorbehouden. All rights reserved.
Citeren met bronvermelding toegestaan.

7. Over fundamentalisme.

Zelfbeeld, radicalisering en mentaliteit.

Inhoud:

0. Intro.

1. Inleiding.

2. Zelfbeeld.

- 2.1 Proletariër.
- 2.2 Veenarbeider.
- 2.3 Functiebeperking.
- 2.4 Allochtone jongere.

3. Radicalisering, revolutie en jihad.

- 3.1 De goede strijd.
- 3.2 Radicaliseren
- 3.3 Gewelddadige actie.

4. Christenen kunnen niet schrijven.

5. De massamens en ontindividualisering.

- 5.1 Atomistisch en collectief.
- 5.2 Horden en barbaren.
- 5.3 Ontindividualisering en nieuwe individualiteit.

6. Fundamentalisme en de fundamentalist.

- 6.1 Letterlijke betekenis en herkomst van het begrip.
- 6.2 Ontwikkeling van het begrip.
- 6.3 Wat is een fundamentalist?
- 6.4 Fundamentalisme en de sociale omgeving.
- 6.5 Fundamentalisme en dogmatisme.
- 6.6 Fundamentalisme en het lege centrum.
- 6.7 Fundamentalisme, feodalisme en afhankelijkheid.
- 6.8 Fundamentalisme en zelfbeeld.
- 6.9 Fundamentalisme en de ontindividualiseerde massamens.

7. Evaluatie.

- 7.1 Fundamentalisme verbieden?
- 7.2 Indicaties.
- 7.3 De vrije geest.

0. Intro.

Volgens het algemeen gangbare idee zijn fundamentalisten orthodoxe gelovigen. Die niet alleen hun geloof willen belijden en beleven, maar het ook verdedigen en uitdragen, zo nodig ondersteund door geweld.

Fundamentalisme is echter veel meer. Het bevindt zich niet uitsluitend in de religieuze sfeer, maar evenzeer op andere terreinen van wetenschap, samenleving en politiek. En het gaat niet alleen om opvattingen en denkbeelden, maar vooral ook om de manier van ermee bezig zijn en de consequenties daarvan. En de relatie van fundamentalisme met gewelddadigheid is complex.

1. Inleiding.

In Afghanistan is het al meer dan 35 jaar oorlog. Eerst begin jaren '80 van de vorige eeuw de inval van de Sovjettroepen. Na hun nederlaag en vertrek de Taliban. Vervolgens na 9/11 de Westerse coalitie en de NAVO. En nog steeds de Taliban. En geen vrede in zicht, ondanks het feit dat eind 2014 de NAVO haar missie officieel heeft beëindigd en de Amerikanen hun troepen terugtrekken.

In dit land met zijn 35 miljoen inwoners leven hele generaties die nooit anders dan oorlog hebben gezien. Waar velen ouders, broers, zussen en andere naaste familieleden, vrienden en bekenden door gewelddaden hebben verloren. Waar velen zwaar getraumatiseerd zijn door wat ze zelf hebben meegemaakt. Waar het plegen van geweld de gewoonste zaak van de wereld is. In de jaren tachtig deden hun vaders, de vorige generatie Taliban-strijders, het immers al in de bevrijdingsoorlog tegen de Russen. Nu is de beurt aan de huidige generatie.

In dit land bestaat nauwelijks zoiets als psychiatrische zorg. Velen hebben er zelfs nooit van gehoord. Bij een groot deel van deze bevolking, in ieder geval de mannen, maar in toenemende mate ook de vrouwen, is er maar heel weinig nodig om hen tot gebruik van geweld te brengen. Zeker als zij wapens kunnen hanteren. En wie kan dat in dit land niet? Zeker als ze desperado's zonder enig uitzicht of toekomstperspectief zijn. En wie is dat in dit land niet?

In een wereld vol vijanden is angst de overheersende emotie. Is het redelijke dikwijls ver te zoeken. Is er heel weinig nodig om van de slechte bedoelingen van anderen overtuigd te zijn. Is er ruimschoots voeding voor radicale ideeën en overtuigingen. Krijgt fundamentalisme gemakkelijk vaste voet, al was het maar als legitimering voor het voortdurende geweld. En de immer aanwezige wraakgevoelens.

Wij in het Westen leven in welvaart en vrede. Maar de wereld is tegenwoordig klein. Zelfs als wij het zouden willen, kunnen wij ons niet aan de gebeurtenissen elders onttrekken. Ook niet aan de uitzichtloze oorlogssituatie in een land als Afghanistan. De tv-beelden gaan de hele wereld over. Internet is overal. Het lijkt alsof het in je eigen achtertuin gebeurt.

Er zijn heel veel en steeds meer vluchtelingen en die melden zich ook in ons land. Al dan niet met een verblijfsvergunning, maken ze tijdelijk of blijvend, legaal of illegaal, deel uit van onze samenleving. Zij hebben verwanten en vrienden in hun land van herkomst en voelen zich verbonden met hun lot, met hun lijden. Zij lijden verliezen doordat mensen omkomen of verdwijnen. Ook velen van hen zijn getraumatiseerd.

Anderen in onze samenleving, zelf niet uit Afghanistan afkomstig, voelen zich wel verbonden met wat daar gebeurt, zeker geloofsgenoten. Of met wat er gebeurt op andere plaatsen op de wereld en in andere conflicten, zoals in Syrië, Irak, Mali, Libië, Israël en Palestina. Er zijn veel aanleidingen om je betrokken te voelen en om woedegevoelens te hebben. Die kunnen je gevoelig maken voor wat figuren die zich opwerpen als geestelijke leiders daarover te zeggen hebben. Zeker als dat een in aansprekende termen gestelde begrijpelijke boodschap is.

Hoe kijk je in dit alles tegen jezelf aan? Wie of wat zie je als je in de spiegel kijkt? Als je al een spiegel hebt?

In de troosteloze toekomstloosheid van landen met tientallen jaren onoplosbaar lijkende gewelddadige conflicten.

Of in een opvangcentrum, na een lange en gevaarlijke reis, die jijzelf en degenen die bij je zijn wellicht ternauwernood hebben overleefd. Hopend op een betere toekomst. In ieder geval dat je niet terug hoeft. En wachten, wachten, wachten. Is het voorstelbaar dat je onder deze omstandigheden, als je al niet murw gebeukt bent of fatalistisch of lethargisch geworden, radicale denkbeelden ontwikkelt? Vatbaar bent voor de verkondiging daarvan? Misschien is het een wonder dat dit niet vaker gebeurt.

Of als je al in een welvarend Westers land woont, of daar wellicht bent geboren of op jonge leeftijd met je ouders gekomen, hoe sta je dan in de samenleving? Voel je je burger van dat land, medeverantwoordelijk voor haar maatschappij, voor welvaart, welzijn en toekomst van allen? Voel je je als zodanig serieus genomen en geaccepteerd? Wie ben je eigenlijk? En wie ben jij, met je maatschappelijke achterstand en je lage opleiding, in dit land geboren of elders? En jij, met je functiebeperking, wat deze ook is?

Wij in Westerse democratieën zeggen graag dat onze maatschappij en ons bestuurlijk en politiek bestel berusten op de beginselen van de Verlichting. Daarmee bedoelen wij allereerst de scheiding van kerk en staat. In toenemende mate ook het weren van de godsdienst, wij spreken tegenwoordig liever van de religie, uit de openbare ruimte en het openbare leven.

Wij bedoelen daarmee ook dat de mensenrechten een fundamenteel onderdeel van onze samenleving vormen. Wij zijn een vrij, democratisch land, een open samenleving. Een constitutionele monarchie, waar de wet ook voor de koning geldt. Met vrijheid van meningsuiting, persvrijheid en de andere door de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens gedefinieerde rechten en vrijheden hoog in het vaandel. Daaronder ook verboden op discriminatie op grond van ras, seksuele geaardheid, geslacht, leeftijd, godsdienst en politieke overtuiging.

Ook in onze samenleving doen zich in deze sfeer regelmatig wrijvingen en incidenten voor. Zoals rond het optreden van de PVV en haar leider. En het ongebreideld lozen van anonieme negatieve uitingen en scheldpartijen via twitter, facebook en websites. Dikwijls wordt hierop, in ieder geval in bepaalde media, preekachtig gereageerd, met beroep op de beginselen van de Verlichting en het redelijke.

Dit toont wat wij in ons land verder bedoelen met het gebaseerd zijn van onze samenleving op deze beginselen. Het primaat van de rede. De rede moet regeren, niet de hartstocht. Hevige gevoelens, ook ten aanzien van gepleegd of voortbestaand onrecht in de wereld en hemelbestormende idealen hebben altijd bloedvergieten tot gevolg. De geschiedenis levert hiervan voorbeelden genoeg. Nee, redelijkheid moet te allen tijde voorop staan, vinden wij. Tezamen met gevoel voor het praktisch uitvoerbare en het haalbare. Met voldoende gevoel voor het dagelijks handwerk van de politiek, voor de vereiste pragmatiek. We leven nu eenmaal in een dagelijkse omgeving, in een dagelijkse werkelijkheid, in een complexe wereld. En ons huidige stelsel is altijd nog het best denkbare compromis in een onvolmaakte wereld. Zo horen en zien wij het graag. Volgens de heersende liberale leer dan. Zo wordt het in kwaliteitsmedia gecommuniceerd.

Maar wat gebeurt er met je als je onder deze omstandigheden extremistische opvattingen ontwikkelt en je daarnaar gaat gedragen? Als je van behoorlijk opgeleid, geïntegreerd en weldenkend burger in de samenleving, regelmatig in werk of studie,

prettig in de omgang, verandert in extremist, verkondiger van radicale leer en geloofsovertuigingen of zelfs terrorist of jihadist?

Wat heeft dit te maken met opvattingen, ideeën, zienswijzen? Met fundamentalisme? Met het ontstaan en de ontwikkeling daarvan?

Is de Romantiek niet de achterkant van de Verlichting? Haar tegenpool? Haar antithese?

Het gevoelsmatige. De hevige emotie, individueel en en masse. Het buitengewone, abnormale, wellicht magische. Het mysterie. Het verlangen naar ooit en ergens. Het heimwee, naar hoe het vroeger was, naar hoe het had kunnen zijn, zeker ook naar een betere wereld.

Het verlangen naar ooit en ergens maakt van mensen dromers. Maar ook idealisten, strijders voor een goed doel, voor een betere wereld. Bereid tot dingen en daden die de rede onhaalbaar of onwenselijk acht.

En zeker in groepsverband en als massa. Niet allen worden revolutionairen of jihadististen, maar sommigen wel.

Wat is daarbij de rol van leiderschap en hoe functioneert dat?

En de sociale media en internet?

En de houding en het gedrag van de maatschappelijke omgeving? Spelen negatieve ervaringen of discriminatie een rol?

En de cultuur in het algemeen, zoals bijvoorbeeld in het onderwijs? Vormen de dominante feminie waarden geen voedingsbodem voor extreem masculiene opvattingen? Stimulans voor vandalisme, hooliganisme en agressie?

Gelovigen richten zich gewoonlijk indirect of direct op verbreiding van hun overtuiging. Ook als zij aanhangers van fundamentalistische denkbeelden zijn.

En lang niet alle gelovigen zijn dat, de meesten niet. Maar sommigen wel.

En lang niet alle gelovigen zijn gewelddadig gezind of tot gewelddaden in staat, de meesten niet. Maar sommigen wel.

Of het nu voortkomt uit je geloof, uit je afkomst en achtergrond, uit je beperking of uit je maatschappelijke positie en perspectieven, een negatief zelfbeeld is slecht voor je. En juist in een welvarende maatschappij is dit een kwetsbaar punt. In een omgeving met een sterk materieel gedomineerde cultuur, waar het financiële bijna alles bepaalt, zeker ook status en moraal. Waar je bent wat je hebt, wat je kunt laten zien, in ieder geval wat je consumeert.

Reclame en andere uitingen appelleren hier voortdurend aan. En natuurlijk kan niet iedereen in gelijke mate meedoen, ook in onze maatschappij niet. Zelfs in afnemende mate. Als jij tot degenen behoort die het met minder moeten doen of helemaal niet kunnen meedoen, dan ben je een loser. En de heersende cultuur, waarvan ook jijzelf deel uitmaakt, wil graag geloven dat dit aan jezelf ligt. Dit knaagt aan wat je bent in eigen ogen.

En wat betekent een minderwaardigheidscomplex voor je vatbaarheid voor extreme, wellicht fundamentalistische ideeën?

Niet allen in deze omstandigheden ontwikkelen die, gaan die aanhangen en er naar leven. Maar sommigen wel.

Het onderscheid tussen cognitieve opvattingen en attitude en mentaliteit blijkt van groot belang. Evenals het onderkennen dat het individu opereert in een sociale omgeving; deel uitmaakt van één of meer netwerken met hun leiderschap.

Een verkennende beschouwing.

2. Zelfbeeld.

2.1 Proletariër.

De 18e en 19e eeuwse paria's die ten tijde van de eerste industriële revolutie van het overbevolkte en steeds verder verarmende merendeels feodale Europese platteland naar de steden migreerden. Om daar hun geluk te beproeven in de opkomende mijnbouw, staal- en textielindustrie en overige nijverheid. Merendeels levend in bittere armoede en mensonwaardige omstandigheden. Vaak grote gezinnen. Veel alcoholisme en gewelddadigheid. Ja, zo was het nu eenmaal. Er was nu eenmaal verschil.

Er waren er, bijvoorbeeld in kerkelijke diaconale arbeid, die zich om het lot van hun arme medemensen bekommerden en materiële hulp boden. En hierom en meer, om hun eeuwig heil, zoals het Leger des Heils met 'soup, soap and salvation'. Aan hun afhankelijke positie in deze wereld veranderde hierdoor niets.

Maar volgens de analyse van Karl Marx, Friedrich Engels en hun geestverwanten konden zij zich door klassenbewustzijn verheffen uit hun toestand van feitelijke slavernij. Door zich ervan bewust te worden wie zij waren. Door zich te verenigen en hun gebundelde macht te gebruiken. Als eenlingen machteloos, maar verenigd sterk, ja onoverwinnelijk! 'Ontwaakt, verworpenen der aarde!' Immers, 'zij hebben niets te verliezen dan hun ketenen en een wereld te winnen. Proletariërs van alle landen, verenigt u!'

Niet langer van de kapitalistische luimen afhankelijke loonslaven, niets anders bezittend dan hun kinderen. Niet langer verliezers van de klassenstrijd. Niet langer afhankelijke onderklasse van bezitlozen. In plaats daarvan zelfbewuste leden van de arbeidersklasse, die de meerwaarde genereren en daarmee alle welvaart voor allen. Bewoners en bestuurders van de toekomstige klasseloze maatschappij, die onafwendbaar komt. Maar die dat niet passief hoeven af te wachten, maar in het hier en nu met hun verenigde collectieve macht moeten strijden voor lotsverbetering van hun klasse. Om hun rechtmatig deel van de door henzelf gegenereerde meerwaarde te verkrijgen en hun levenssituatie te verbeteren.

2.2 Veenarbeider.

In het Nederland van de 18^e, 19^e en begin 20^e eeuw was veenarbeider, turfsteker wel zo ongeveer het minste wat je kon zijn. En waarschijnlijk was dat in andere landen niet anders.

De veenarbeider zwoegde zijn lange dagelijkse weg vooruit door het natte, ongezonde veenmoeras. Om brandstof, warmte voor in de huizen van de steden, merendeels ver weg.

Maatschappelijk stelde hij niets voor. Telde hij niet mee. Was hij helemaal niets. Ooit was hij in dit afgelegen achterlijke oord terechtgekomen, Joost mocht weten waar vandaan. Of hij was hier geboren en in de meest ellendige omstandigheden opgegroeid. Een lang leven had hij niet te verwachten, met 30 tot 40 jaar zou het wel gebeurd zijn. Wellicht had hij een vrouw en een hok vol kinderen, die hij nauwelijks of niet te eten kon geven. Zijn enige vertier was de kroeg, de fles.

Maar in de Baptisten gemeente was hij iemand. Daar werd zijn leven van belang geacht. Zijn eeuwig leven, maar zijn leven hier en nu niet minder. Bekering had

immers consequenties voor het dagelijks leven. Absoluut geheelonthouderschap, want de alcohol was volksvijand nummer één. Erger dan de tuberculose, erger dan de pest. De drank hield je er onder, hield je afhankelijk. Huwelijksrouw en goed huisvaderschap. Zo kon een mens vooruitkomen.

In de Baptisten gemeente telde hij mee. Daar was hij iemand met een naam, een persoon die werd gekend en gewaardeerd en om wiens ziel en welzijn men zich bekommerde. Daar had hij zicht op de eeuwige toekomst. Maar daar mocht hij ook hier en nu zijn stem laten horen. Daar participeerde hij in arbeid en bestuur. En wat gold voor de Nederlandse veenkoloniale Baptisten, gold evenzeer voor de mijnwerkers in Wales en in het algemeen voor de, in de Britse zin van het woord, non-conformistische kerkgenootschappen.

Mutatis mutandis gold het zelfde voor de socialistische organisaties en politieke partijen. In de Veenkoloniën was het: Baptist of Communist. De praktijk van het dagelijks leven deelden ze: in ieder geval geen alcohol. Het ideaal om persoonlijk vooruit te komen ook. Het maatschappelijk ideaal niet, in ieder geval niet politiek.

2.3 Functiebeperking.

Een persoon met bijvoorbeeld een visuele beperking, met welke functiebeperking dan ook, is gehandicapt, is een gehandicapte. Heeft of mist niet iets, maar is iets. Iets anders, iets minder, iets niet. Contrasterend met de anderen, is het de omgeving die dit van hem of haar maakt.

Natuurlijk presteren gehandicapten minder dan anderen, minder dan normaal. Tenminste volgens het overal gehoorde, zonder enige schroom of bewijsvoering in media en politiek geuit cliché. Actueel in de discussies over quoterings; de ter compensatie van de aanzienlijke bezuinigingen op de sociale werkvoorzieningsbedrijven in het kader van het sociaal akkoord door het kabinet met de werkgevers gemaakte afspraak om 125.000 arbeidsplaatsen voor gehandicapten te scheppen, eufemistisch voor mensen met een arbeidsbeperking, met afstand tot de arbeidsmarkt. En als daaraan niet wordt voldaan, het instellen van quoterings. De verplichting voor werkgevers om een bepaald percentage van hun werknemers uit gehandicapten te laten bestaan.

Wie zijn dat dan, gehandicapten? Wie vallen er dan onder dat quotum? Allen met een beperking die niet meer dan het minimumloon kunnen verdienen. En mensen met een beperking die wel meer kunnen verdienen, bijvoorbeeld door hun opleiding? Nee, die niet, tenminste in eerste instantie niet.

Die kunnen de kans op een arbeidsplaats dan helemaal wel vergeten, wordt gezegd. Het quotum moet dan ook worden verruimd. Het moet gelden voor allen met een beperking, vinden anderen, onder andere de belangenbehartigingsorganisaties. Maar dan verdient helemaal niemand met een beperking nog meer dan het minimumloon. Dan werkt niemand met een beperking nog op normale arbeidsvoorwaarden. Dan kan je met een beperking iedere carrièremogelijkheid bij voorbaat wel vergeten, werpen weer anderen tegen. En daarmee een maatschappelijke positionering boven het minimum, zoals bijvoorbeeld het verkrijgen van een hypotheek voor een eigen woning. Voorgoed zal de sociale huursector je deel zijn, voor zover je al een keer voor toewijzing in aanmerking komt. Hoe kan een achterstand dan ooit worden overwonnen, of zelfs een voorsprong worden? Als bij voorbaat het stigma de weg naar persoonlijke en maatschappelijke emancipatie verspert?

En mensen zonder beperking die niet meer dan het minimumloon kunnen verdienen, wie schept er arbeidsplaatsen voor hen? Dat is niet aan de orde. Dat zal dan geen gunstige invloed hebben op hun attitude tegenover gehandicapten, wordt misschien niet hardop gezegd, maar wel gedacht.

Is trouwens het hebben van een beperking en het zijn van een gehandicapte wel hetzelfde? Wie maakt dat uit? Wat of wie maakt beperkt tot gehandicapt? De persoon zelf? De omgeving? De instituties? De professionele hulpverleners en begeleiders met hun eigen belangen? De overheid met haar beleid en regels? In het algemeen de maatschappij die iemand afhankelijk maakt of houdt?

Voor personen met een functiebeperking is het zo goed als onmogelijk geworden waar dan ook te functioneren in de rol van niet gehandicapte. Te worden gewaardeerd om aanwezigheid, kennis, inbreng of persoonlijke eigenschappen, met voorbijzien aan de functiebeperking.

De gehandicapte moet voortdurend dankbaar zijn en verder zijn mond houden. Hij of zij wordt niet geacht zich met wat dan ook te bemoeien of waarover dan ook een eigen mening te hebben.

Je moet de handicap niet ontkennen, heet het in kringen van belangenbehartigers en mediadeskundigen. Je moet niet net doen alsof je niet gehandicapt bent, want je weet zelf wel beter. En iedereen weet beter. Nee, je moet, je mag het juist laten zien. Het mag gezien worden, getoond worden. De gehandicapten horen er ook bij en leveren daar zelf hun bijdrage aan, dat moet de boodschap zijn. Het gaat nu vooral om integratie. Dat sluit goed aan bij het overheidsbeleid en de participatiemaatschappij. En als je maatschappelijke en politieke goodwill wilt en fondsen ter beschikking wilt krijgen of houden, is een pragmatische benadering het beste; die zal naar verwachting het meeste opleveren.

Maar de persoon met beperking wel als gehandicapte afhankelijk houden. Van instellingen en belangenbehartigers. Merendeels zelf niet beperkte professionals met vaste banen en goede rechtsposities. En daarmee ook van overheid en politiek, met haar pragmatisme en korte termijnvisie.

Piet Oost zou in deze tijd zeggen: iemand met een beperking is daarom nog geen gehandicapte. Gehandicapten zijn afhankelijk. Er is de niet beperkte mens en de beperkte mens. Met een beperking kan je als mens, als persoon, onafhankelijk zijn. Er bestaat een veelheid aan technische en andere mogelijkheden om een beperking te overwinnen of te verminderen. En onafhankelijkheid is veel meer dan dat. De attitude, de mentaliteit, de wil en competentie om zelf de regie te voeren over je leven en je eigen beslissingen te nemen. En om zelf te weten wanneer je hulp van anderen nodig hebt en deze te kunnen organiseren. Je beperking doet niets af aan je menszijn. Je bent niet zielig. Je hebt een bepaalde beperking, dat zeker en dat moet je niet verdoezelen, want je hoeft je er niet voor te schamen. Maar verder mankeert er niets aan je. Je moet zelfstandig zijn en met je beperking en al je plaats innemen in en je bijdrage leveren aan de maatschappij. Je moet normaal functioneren en dat moet je leren.

2.4 Allochtone jongere.

Er was een tijd waarin de heersende leer wilde dat een ieder werd gerespecteerd in de eigen cultuur. Ook die mensen die vanuit een zogenaamd mediterrane omgeving naar ons land waren gemigreerd om hier te werken en hun kinderen. Tijdelijk, naar

wij lange tijd hardnekkig wilden blijven geloven. Blijvend, naar wij steeds meer moesten erkennen. Eigen taal, eigen omgeving, eigen cultuur. Ruimte voor de eigen godsdienst, merendeels de Islam. Meertalige voorlichting door de overheid. Mensen zo veel mogelijk tegemoet komen.

Toen kwam de multiculti tijd. De tijd van de maatschappelijke rijkdom aan vele culturen. Die ook de tijd van het grote ontkennen was. Ach nou ja, er waren natuurlijk wel verschillen, maar dat was eigenlijk niet meer dan de buitenkant. Dat moesten wij juist van elkaar leren waarderen. Verder waren we toch immers allemaal leden van dezelfde samenleving. Ja, het uiterlijk daarvan veranderde natuurlijk wel, maar dat moesten wij juist positief beoordelen. Dat zou ook zeker steeds meer komen. De hoop werd gevestigd op de volgende generatie. Die volgde immers hier het onderwijs en ging ook studeren. Traditionele leefpatronen en opvattingen zouden hierdoor vanzelf slijten, zoals dat eerder bij de ontzuiling ook was gebeurd. Culturen zouden elkaar beïnvloeden, wellicht in zekere mate vermengd raken.

Dit vergezicht is slechts zeer gedeeltelijk werkelijkheid geworden. Er zijn goede voorbeelden. Maar er zijn ook heel veel volgende generatieleden die trouwen met een importbruid uit de oorspronkelijke omgeving en cultuur, als zij van het mannelijk geslacht zijn. Of hier of elders worden uitgehuwelijkt, als zij van het vrouwelijk geslacht zijn. Er zijn heel wat meisjes en jonge vrouwen die maar beperkt onderwijs volgen en werken en in feite steeds onder curatele staan. Van vader, broers of andere mannelijke familieleden, zolang ze nog niet getrouwd zijn. En daarna van de echtgenoot en diens familie.

En heel veel jongens stranden in het onderwijs en zijn vervolgens werkloos. Uitzichtloos, kansloos, ook in onze welvarende samenleving zonder toekomstperspectief.

Er is een terugtrekken in de traditionele wereld. Wellicht een vorm van vluchtgedrag. Ook van velen die als scholier ooit behoorlijk geïntegreerd waren, autochtone vrienden hadden en meededen in de westerse jongerencultuur.

Onze vroegere koloniale maatschappijen werden gekenmerkt door sterk rang- en standsbesef op grond van huidskleur, ras en cultuur. In het algemeen gold: hoe blanker, hoe hoger. En op veel plaatsen in de wereld is dit nog steeds zo. Laat dat hier niet opnieuw ontstaan of niet blijven bestaan. Weinig dingen zijn zo fnuikend voor emancipatie en vooruitkomen als laag standsbesef met bijbehorend minderwaardigheidsgevoel. Je bent niets en zult ook nooit iets worden.

Schep liever voor jongeren de mogelijkheid om hier, elders of waar dan ook als zelfbewuste burger zelf hun brood te verdienen. Door met hoofd en handen te werken. Door goede technische en commerciële opleidingen.

Echt, je kunt wel iets. Je bent wel iemand. Je telt wel mee. Je bent hard nodig. Je bent een vakman. Je bent professional. Je bent zelfstandig ondernemer. Of je bent beroepsmilitair, technicus of handelaar.

Nooit en te nimmer moet je je door de reclame voor wat dan ook of door de partijdige praatjes van wie dan ook laten beroven van je positieve zelfbeeld. Dat ontleen je aan wie je bent en wat je kunt. Overal. Altijd. Je kunt er zelf iets van maken, je lot en toekomst in eigen hand nemen.

Een positief zelfbeeld dus. Dat is essentieel.

3. Radicalisering, revolutie en jihad.

3.1 De goede strijd.

Wat doe je om vooruit te komen? Strijden binnen de maatschappij, dat is op de een of andere manier emanciperen? Of strijden tegen de maatschappij?

Het is een oud punt. In de socialistische beweging deed het zich tweede helft 19e eeuw voor in de tegenstelling tussen revolutionairen en reformisten. De eersten wilden de maatschappij omver werpen, zoals in 1917 het Rusland van de Tsaren en in 1948 het China van Chang Kai Tsjek. De laatsten hingen merendeels het Parlementaire standpunt aan. In afwachting van de historisch noodzakelijke komst van de klasseloze maatschappij, achtten zij het goed al vast door middel van de liberale burgerdemocratie aan politiek en bestuur deel te nemen. Zo konden nu reeds verbeteringen voor de arbeidersklasse tot stand komen. En kon het historisch proces zijn loop hebben en worden gefaciliteerd.

Willen strijden tegen de maatschappij, radicaliseren, is niet alleen van deze tijd. Vele tijden hebben er hun eigen vorm van. In de twintigste eeuw onder andere de Rote Armee Fraktion ofwel de Baader-Meinhof-Groep in West Duitsland, die warenhuizen met publiek en al in brand staken, de Rode Brigades in Italië, die onder andere het station van Bologna met treinreizigers en al door een zware bomaanslag opbliezen en Lichtend Pad in Latijns Amerika, die vele moorden en aanslagen pleegden. Om nog maar te zwijgen van de moordpartijen van de Rode Gardisten tijdens de culturele revolutie in het China van Mao, die van Katholieken en Protestanten in Noord Ierland en die van de Rode Khmer in het Cambodja van Pol Pot, waar je met een bril op al een intellectueel was, de gehate elite. En nog steeds is er FARC in Colombia, al zijn al een hele tijd vredesonderhandelingen met de regering gaande in Havana. En dan hebben wij het nog niet over die talloze andere aanslagen, gewelduitbarstingen en moordpartijen, in het Midden-Oosten, in Europa, in Noord en Zuid Amerika, Afrika en op vele andere plaatsen in de hele wereld.

3.2 Radicaliseren.

Wat gebeurt er met iemand die radicaliseert? Die niet of niet meer wil emanciperen, maar strijden tegen de maatschappij en voor het goede doel? Die daar nog slechts zeer beperkt of zelfs helemaal niet meer redelijk over wenst te denken of te spreken? Maar in plaats daarvan vast overtuigd is van dat ene dat dient te geschieden? Die deel heeft gekregen aan dat grote streven, dat grote doel. Die dat heeft geïnternaliseerd, in zich draagt, daar zelf deel van is geworden? Tenslotte wellicht zelfs zozeer, dat hij zijn andersdenkende of andersgelovige medemensen nog slechts kan haten en kiest voor revolutie of jihad? Die daarvoor desnoods zelf wil sterven of dit zelfs als een eer en groot goed beschouwt? Die daaraan zijn positieve zelfbeeld van uitverkorene ontleent?

Een vorm van romantiek?

De hartstocht, het verlangen naar ooit en ergens maakt van mensen dromers. Schrijvers en dichters. Fantasten en idealisten. Vernieuwers en utopisten. Maar ook strijders voor een goed doel, voor een betere wereld, verlichten, uitverkorenen. Een soort adeldom. De anderen zien het nog niet, kunnen dat niet, willen dat niet. Het is hen niet gegeven. Zij moeten worden overtuigd, bekeerd, desnoods gedwongen,

desnoods met geweld. Zij moeten worden overwonnen, worden zoals wij. En anders dienen zij te verdwijnen. Nee, zij moeten er niet meer zijn. Nee, zij hadden er niet moeten zijn. Nee, zij hebben geen recht er te zijn.

Maar niet iedere romanticus wordt revolutionair of jihadist.

Groepswork en groepsinvloed, in onze tijd onder andere door de sociale media?

Hoe sterk is de individualiteit? In een groep werkt een eigen dynamiek. In een groep komt het gevoel van individuele verantwoordelijkheid onder zware druk te staan en gaat dikwijls geheel verloren. Iedereen doet het, is dan voldoende argument. De groepsmoraal is leidend en steeds meer persoonlijk, steeds meer het zelfbeeld. Voor leeftijdgenoten uit een duidelijk herkenbare onderscheiden cultuur is groepsvorming eenvoudig, zo al niet zo goed als onontkoombaar. Niet alleen de uiterlijke en persoonlijke kenmerken verbinden, maar ook de ruim voorhanden gedeelde cultuur, thematiek en ervaringen. In vrijwel iedere omgeving. Opvattingen en ideeën die hier ontstaan of worden gezaaid vinden een rijke voedingsbodem. Alle leden van de groep gaan ze delen en ze zullen zich binnen de groep verder ontwikkelen. Extremer worden wellicht.

Maar niet alle groepen worden revolutionairen of jihadisten. En niet iedere groepsdeelnemer wordt dat.

De beschikbaarheid van leiderschap?

Volgens Edwin Bakker, hoogleraar Terrorisme en directeur van het Center of Terrorism and Counterterrorism van de Universiteit Leiden, speelt beschikbaarheid van leiderschap een significante rol. Volgens de AIVD zijn de huidige jihadisten veel ongrijpbaarder dan vroeger. Swarming noemen ze dat. Het verschijnsel dat mensen wel tot een groep behoren, maar dat er geen duidelijke leider is. Een paar jaar geleden hadden de verschillende groepen nog heldere leiders op wie de AIVD kon focussen. Die leider communiceerde met zijn volgelingen. Nu, met name door de sociale media en internet, zijn de verschillende groepen diffuser. Ze hebben wel een gemeenschappelijk doel, het Kalifaat, maar een minder duidelijke structuur. De communicatie verloopt meer horizontaal. Het is los zand. In Engeland is onderzoek gedaan naar de vraag waarom jihadistische bewegingen in de ene stad wel opduiken en in de andere niet. Alle mogelijke factoren werden bekeken. Opleiding, armoede, buurt, ouders, vrienden. Geen van die factoren bleek doorslaggevend. Eén factor maakte verschil: of er een leidend figuur was. Elk netwerk heeft een leider nodig om tot actie te komen. Je kunt eindeloos naar filmpjes en preken op internet kijken, maar er moet iemand zijn die besluit het voortouw te nemen en zegt: dat gaan we doen. Van buitenaf is deze leider overigens lang niet altijd goed zichtbaar. Pas als de groep in actie komt.

En niet alle leiderschap is revolutionair of jihadistisch.

Een concrete aanleiding?

Indien dit één enkele ervaring is, moet het een zeer schokkende zijn. Het kan ook een stroom zijn van op zichzelf niet zo schokkende gebeurtenissen, steeds dezelfde of gelijksoortige. Een bewust worden, niet zelden ook in retrospect.

Een enkele keer niet tot de disco toegelaten worden zal dit gewoonlijk niet zijn. Wel toegelaten worden en dan plotseling niet meer, wellicht wel. Een plotseling ontstane, of plotseling merkbaar geworden verandering in de houding en het gedrag van de omgeving. Regelmatig geweigerd worden, wellicht steeds vaker. Daarop ook zelf gaan anticiperen. Ik zal toch wel geweigerd worden. Ik zal er toch wel niet in mogen.

Ze zullen wel niet naar mijn klachten luisteren. Ze luisteren toch nooit naar mij, nooit naar ons.

En dan wellicht de bewustwording: Misschien is het altijd al zo geweest. Ja, het is altijd zo geweest. En het zal altijd zo blijven. Nooit zal het in deze samenleving anders worden.

Maar niet iedere schokkende gebeurtenis of ervaring leidt tot extreme ideeën, revolutionaire gezindheid of jihadisme. En schokkende gebeurtenissen en ervaringen doen dit niet bij iedereen.

De hang naar avontuur?

Ja, dat is van alle tijden. In de zeventiende eeuw gingen jongens het zeegat uit. Denk aan het voorbeeld van Michiel de Ruijter. En tot in onze tijd waren en zijn er die gingen en gaan varen om iets van de wereld te zien. Of een aantal jaren rijden op het internationale transport, hoewel dit door de uitbreiding van de Europese Unie met Oost Europese landen minder tot de mogelijkheden is gaan behoren. Of een jaar of wat dienst nemen als beroepsmilitair. Of een tijd werken als vrijwilliger in ontwikkelingsprogramma's of in de zending. In vroegere eeuwen zijn er ook heel wat die ruimte nodig hadden naar de koloniën vertrokken of naar Amerika, Canada, Australië, Nieuw Zeeland of Argentinië geëmigreerd.

Misschien hebben tv en internet in onze tijd de wereld zo dichtbij gebracht, dat onze behoefte aan fysieke mobiliteit minder is dan vroeger. Maar nog steeds zijn geloofsovertuiging en idealen drijvende krachten om mensen, jonge mensen ook, in beweging te brengen. En een zekere behoefte aan avontuur, om eens iets anders dan het alledaagse te zien en mee te maken, speelt daarbij in veel gevallen een kleinere of grotere rol.

Maar niet iedere avonturier is revolutionair of jihadist, of wordt dat.

Feminisering?

Vergeleken met de Europese, is de Islamitische cultuur zeer masculien. Traditionele mannelijke waarden en normen zijn merendeels dominant. De rol van de vrouw is gewoonlijk eveneens traditioneel. De getrouwde vrouw leeft binnenshuis, baart kinderen en heeft een aan de echtgenoot ondergeschikte plaats en traditioneel verzorgende rol en taken.

Gedacht en gehoopt is dat dit bij de tweede generatie zou veranderen en zich zou ontwikkelen in de richting van wat in de Europese cultuur mainstream is. Vooral door het volgen van hoger onderwijs door zowel jongens als meisjes van allochtone afkomst.

Dit is slechts gedeeltelijk het geval. En zelfs voor zover dit zo is, is er in een niet onaanzienlijk aantal gevallen sprake van een welbewust aanhangen van traditionele opvattingen en normen en waarden.

De Europese feminiene cultuur werkt sterk door in het onderwijs. Vooral ook doordat, met name in het basisonderwijs, het merendeel van de docenten vrouw is. In Nederland is dit in extreme mate het geval. Dit veroorzaakt dat veel jongens in het onderwijs niet succesvol zijn. En is dit al het geval bij autochtone jongens, bij allochtone nog sterker. De feminiene waarden en het dominante feminiene gedrag in cultuur en onderwijs spreken hen niet aan. Hierdoor ontwikkelen zij gemakkelijk een afkeer van school en leren. Ja, van intellectueel bezig zijn en redelijk denken en handelen in het algemeen.

Hiermee ontstaat een voedingsbodem voor extremisme en fundamentalisme. Niet alleen bij allochtone jongens en mannen trouwens, ook bij autochtonen. Daarvoor

zijn aanwijzingen genoeg. In de literatuur. In optredens, performances, speciale seminars en trainingen. In reclame-uitingen. Op internet. In agressief gedrag, vandalisme en hooliganisme. In agressie tegenover vrouwen en meisjes. In het vormen van mannelijke vriendenkringen en genootschappen, motorclubs en het bewust vermijden van contact met vrouwen. Binnen bepaalde traditioneel mannelijk gedomineerde beroepsgroepen, zoals de politie en het leger.

Maar niet iedere jongen of man wordt aanhanger van extremistische of fundamentalistische denkbeelden. En echte vrouwenhaters zijner toch niet veel.

Geloof, overtuigingen, opvattingen en ideeën, soms fundamentalistische?

De eeuwen door zijn er velen geweest die zich vanuit hun geloof geroepen wisten de wereld in te trekken en zich te bekommeren om het lot van hun medemensen. Om hun eeuwig heil, maar vaak ook om verbetering van hun levensomstandigheden hier op aarde. Materiële hulp, gezondheidszorg, onderwijs, ontwikkeling van de landbouw, enz.. In onze tijd is dat nog steeds zo, al heeft het voor een flink deel de vorm van ontwikkelingshulp aangenomen. En al is de tijd van Eurocentrisme voorbij, begint zoiets als zorg om de Derde Wereld eveneens uit de mode te raken en vervangen wij deze tegenwoordig liever door handelsbetrekkingen.

Maar er zijn er nog steeds die dienstbaar willen zijn aan hun medemensen. Vanuit hun geloof en vanuit idealisme dat niet of niet in de eerste plaats voortkomt uit geloofsovertuiging.

Gelovigen richten zich indirect of direct op verbreiding van hun geloofsovertuiging. Maar lang niet alle gelovigen zijn fundamentalist. En lang niet alle gelovigen zijn gewelddadig gezind of tot gewelddaden in staat. Het hangt ook af van welke religie of ideologie, eventueel welke variant daarvan. Zo waren in het Socialisme over het algemeen revolutionairen meer bereid tot geweld ter wille van het goede doel dan reformisten.

Een negatief zelfbeeld?

Al vind je jezelf nog zo waardeloos, al ben je in eigen ogen nog zo'n lul, hoe dan ook, in dienst van een hoger doel ben je iets of iemand. En zeker als je over de middelen beschikt om jezelf te verdedigen en macht over anderen uit te oefenen. Zelfs of zij zullen leven of niet. Als je gewapend bent en hebt geleerd met wapens om te gaan. Dat is de aantrekkelijke kant van een leger of militie. Ook van de jihad.

De echte macht berust op de loop van een geweer, leerde Mao tse Tung.

Maar niet iedereen met een negatief zelfbeeld hoeft deze keus te maken. Er zijn andere manieren om ervan af te komen of te worden geholpen. En er zijn er die ermee leven. Desnoods als al dan niet erkende daklozen.

Nog iets, iets speciaals dat moeilijk te benoemen is?

Iets in de persoon, in de genen. Karakter, aangeboren of gevormd. Geneigdheden. Gebrek aan liefde. Eigenliefde, liefde voor de medemens of voor de wereld waarin wij leven.

Hang naar geweld, bloeddorst, moordlust.

Seksuele neigingen, lusten, drijfveren. Sadisme.

Lotsbestemming? Psychische stoornis? Bezetenheid?

3.3 Gewelddadige actie.

Een kleine, goed gedisciplineerde groep kan het.

In het Marxisme-Leninisme door middel van celvorming en infiltratie op strategische plaatsen kweken van een revolutionair potentieel.

In de jihad door te initiëren, te ideologiseren en op de juiste plaatsen leiderschap beschikbaar te stellen.

Maar het kan ook ontstaan, als een soort mode. Op verschillende plaatsen, min of meer gelijktijdig. Zeg maar: de geest in de lucht. Voeden en onderhouden daarvan is voldoende. En in deze tijd van internet en sociale media buitengewoon gemakkelijk.

4. Christenen kunnen niet schrijven.

In Dagblad Trouw van zaterdag 23 mei 2015 schreef Stevo Akkerman onder andere het volgende:

Afgelopen najaar publiceerde Letter en Geest 'Bijna leven-ervaring', een adembenemend essay van Willem Jan Otten. Hij behandelde het werk van de Amerikaanse schrijver Christian Wiman, oud hoofdredacteur van het tijdschrift Poetry. Wiman is opgegroeid in een gewelddadig en zoals hij zelf zegt christelijk fundamentalistisch milieu in Texas. Na twintig jaar agnost te zijn geweest is Wiman, die lijdt aan een zeldzame vorm van mergkanker, God weer op het spoor gekomen. Hij schreef daarover: 'My Bright Abyss', Mijn Heldere Afgrond. Een verzameling breekbare, ik zou bijna zeggen tedere stukken. Zo mooi dat ik ze nauwelijks durf te lezen.

Wiman ervoer het Christendom van zijn jeugd als de dood voor de kunst, die het moet hebben van openheid. Er bestaat een vorm van geloof, dat is zeker, die kunst niet kan verdragen, als kunst de menselijkheid van mensen centraal stelt en dus ook twijfel, wanhoop en rebellie belichaamt. Dan gaat dat geloof verongelijkt stampvoeten. Het heeft de antwoorden en wil hooguit ruimte aan vragen geven om die antwoorden nog eens goed voor het voetlicht te brengen.

Ik ken het uit het omheinde Gereformeerd Vrijgemaakt universum, waarin ik ben opgegroeid. Kunst was niet afwezig, maar er ging wel altijd een zekere dreiging van uit. Bij ons in de boekenkast stond de waarschuwende titel: 'Een boos en overspelig geslacht; Moderne literatuur als teken des tijds'. En in het Nederlands Dagblad schreef G.J. Nijhof het ene na het andere artikel tegen popmuziek als satanische uitvinding. Mijn ouders, die samen Schubert speelden en zongen aan de piano, konden zich daar goed in vinden.

Er bestond niet zomaar spanning tussen ons en de rest van de wereld. Nee, wij waren kinderen van de antithese; de vijandschap tussen de slang en de vrouw. Wij waren 'geheel anders'. En dat zette ons niet alleen vierkant tegenover de wereld, het dwong ons ook de wereld in onszelf te ontkennen.

Ik werd daaraan herinnerd door een bespreking op een boekenblog van Evelien de Nooijer. Zij boog zich over 'Tegen de ruit', waarin Hans Werkman gedichten van Kees van Duinen, hij leefde van 1907 tot 1950, heeft samengebracht, aangevuld met een biografische schets van deze Groningse dichter. Van Duinen, die leed onder depressies, voelde zich zeer afgewezen door zijn Gereformeerd Vrijgemaakte omgeving, die zijn gedichten niet kon waarderen. Hij zegt: 'Het is alles niets. En al zou het wel wat zijn, ze nemen het bij ons toch niet.' Dit schreef hij aan een kennis. En inderdaad; na zijn dood werd gesuggereerd dat hij zijn gedichten beter had kunnen verzwijgen of vernietigen, omdat er zo weinig christelijke troost van uitging. Volgens Evelien de Nooijer, jarenlang actief in de christelijke boekenbranche, is er niet veel veranderd. Ze zegt: 'Er is bij christelijke uitgevers geen vraag naar literatuur. Er is vraag naar verantwoorde boeken, die het geloof bevestigen, uiteenzetten, uitspitten, bekrachtigen en, neem me niet kwalijk, soms zelfs voorkauwen.' Dat is al verdrietig, maar het wordt nog erger. Er is volgens de Nooijer in christelijke kring niet alleen geen vraag naar literatuur, er is ook geen aanbod. Want, en nu komt het: Christenen kunnen niet schrijven. Zij zijn net zo onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad als iedereen, maar tegelijkertijd leven zij niet zelf, maar

Christus in hen. Daarom kunnen gelovigen in feite niet authentiek zijn en dus ook niet echt schrijven.

Authentiek zijn en gelovig zijn hoeven elkaar niet uit te sluiten. Daarbij geldt dat orthodoxie en authenticiteit omgekeerd evenredig aan elkaar zijn. Dat vloeit niet alleen voort uit de zorg om de zuiverheid van de leer, het is ook een sociale kwestie. Hoe afgescheidener een groep, hoe groter de behoefte de gelederen gesloten te houden. En hoe minder genade voor de eigenwijze eenling.

Marilynne Robinson, de Amerikaanse auteur van *Housekeeping*, *Gilead* en *Lila*, schrijft in haar essaybundel 'When I was a child, I read books', het volgende: 'Hecht gesmede gemeenschappen, waarvan de leden aan elkaar hun identiteit ontleen en ook betekenis en waarde, zijn vaak gemankeerd en gevaarlijk, hoe mooi hun vernis ook is gepoetst'.

Robinson zegt dat zij 'door de jaren heen heeft geleerd zichzelf bij het schrijven te bevrijden' van de beperkingen die zij voelt. Ze doelt enerzijds op de beperkingen die de wetenschappelijke en culturele mode van het moment oplegt aan het denken en zegt dat haar religie en religie in het algemeen deze beperkingen kan en moet verstoren. Anderzijds zegt ze, dat ook religie vaak beperkingen teweeg brengt, door zich te verzetten tegen 'het cultiveren en eren van kennis en schoonheid, door dommer te zijn dan nodig is, alsof mensen minder zijn dan God ze gemaakt heeft en nergens zo veel behoefte aan hebben als aan neerbuigendheid'.

In een vervelende bui, mag ik de orthodoxie graag een totalitair systeem noemen. Het geloof waarin ik ben grootgebracht, was een ingenieus bouwwerk van op elkaar gestapelde premissen. Een volslagen logisch en rationeel systeem, waarin alles klopte. Maar het was een tandwiel dat wel mooi draaide, maar niet aansloot op dat andere tandwiel, dat van de persoonlijke werkelijkheid. En een stelsel dat alles wil verklaren, zonder ruimte te laten voor individualiteit en mysterie, draait dol.

Christian Wiman zegt: 'Christus spreekt in verhalen, omdat het bestaan niet een puzzel is om op te lossen, maar een vertelling die we erven.' En de Joodse filosoof Emmanuel Levinas, die zijn hele denken grondvest op de confrontatie met de ander ofwel de vreemdeling, ziet in de geschiedenis van het Westerse denken het volgende: 'Een poging tot een universele synthese, waarin iedere ervaring, alles wat betekenis heeft wordt herleid tot een totaliteit waarin het bewustzijn greep heeft op de wereld, niets buiten beschouwing laat en op die manier een absoluut denken wordt. Overal in de filosofie waar het spirituele en het zinvolle op het vlak van de kennis wordt gesitueerd, herken je die nostalgie naar de totaliteit.'
Van totaliteit naar totalitair is een kleine stap.

Vrij naar: Stevo Akkerman, *Christenen kunnen niet schrijven*.
Essay in *Dagblad Trouw* van zaterdag 23 mei 2015.

(Stevo Akkerman is schrijver van *Donderdagmiddagdochter*, wel het beste religieus literaire boek van het jaar genoemd.)

5. De massamens en ontindividualisering.

5.1 Atomistisch en collectief.

Het geheel is meer, of in ieder geval anders dan de som van de delen.

Een zwerm bijen gedraagt zich anders dan afzonderlijke bijen doen.

Een organisatie is iets anders dan de optelsom van de individuen die er deel van uitmaken. Zij is een entiteit op zichzelf, een organisme dat leeft en zich volgens bepaalde patronen gedraagt en ontwikkelt. Dat de zelfde verschijnselen kan vertonen als levende organismen en zelfs mensen, zoals ziekte, depressiviteit en paranoia.

Een onderneming is meer dan de optelsom van de er in samengebrachte productiemiddelen. Dit meerdere is niet alleen de organisatie zelf, maar bovendien het vermogen tot waardecreatie, de earning capacity, die het scheppend vermogen van de ondernemer er in heeft gelegd.

De macro-economie, de aggregaten van economische verschijnselen, is anders dan en niet de optelsom van de micro-economie, het economisch handelen van afzonderlijke economische subjecten en de verschijnselen binnen afzonderlijke markten.

De geschiedenis is anders dan de opsomming van jaartallen, feiten, gebeurtenissen en artefacten. Zij doorloopt een ontwikkelingsproces.

Dat het geheel anders is en zich anders gedraagt dan de optelsom van de delen, is tegenwoordig een paradigmatisch beginsel in veel gebieden van wetenschap en technologie.

Sociale verschijnselen zijn dus van een andere orde dan individuele. Ze zijn iets sui generis. Het een is niet herleidbaar tot het ander. Als je alles over de individuen weet, is daarmee nog weinig over de groepen gezegd, en omgekeerd. Groepen, verbanden, clubs, teams, ploegen, verenigingen, gezinnen, grote mensenmassa's, ze hebben allemaal hun eigen wetmatigheden en patronen. Je komt die niet op het spoor door naar de afzonderlijke personen te kijken. Groepen zijn echt iets; ze zijn iets anders dan de optelsom van de mensen die daarin optreden.

Tegen het einde van de negentiende eeuw kwamen Le Bon en Durkheim met hun aandacht voor groepen en groepsgedrag niet uit de lucht vallen. Er is een lange geschiedenis aan voorafgegaan. Bijvoorbeeld gedurende de gehele zeventiende en achttiende eeuw is de spanning tussen individu en gemeenschap een belangrijk filosofisch thema geweest. Zoals in het werk van John Stuart Mill en Herbert Spencer. Gaat het eerst vooral over het individu en zijn verhouding tot de anderen en het geheel, op den duur gaat het steeds meer over het geheel, de groep, de natie, de samenleving als zodanig. Het perspectief, dat aanvankelijk bij het individu ligt, komt steeds meer bij het collectief te liggen.

Maar waren het tot dan toe voornamelijk theoretische concepten, ideeën, met de Franse Revolutie is in de westerse wereld massagedrag voor het eerst als zelfstandig verschijnsel herkend. De massa die zich als zodanig gedraagt, los van de individuen waaruit zij bestaat. De massa als entiteit op zichzelf.

5.2 Horden en barbaren.

Begin jaren dertig van de twintigste eeuw verscheen een geschrift over de massa. Het werd in veel talen vertaald en breed gelezen. José Ortega y Gasset: *La Rebelion de las Massas*, uit 1930. In 1933 in Nederlandse vertaling verschenen onder de titel: *De Opstand der Horden*. Onder de titel: *De opstand van de massamens*, met een nabeschouwing van Mario Vargas Llosas, vertaald door Diederik Boomsma, in 2015 opnieuw als Nederlandstalige uitgave verschenen.

Dit werd een van de meest gelezen boeken van het midden van de 20^e eeuw. Er is, aldus Ortega, een nieuw type mens ontstaan: de massamens. Kenmerken van de massamens zijn onder andere:

- a. hij is met velen;
- b. ieder van hen acht zichzelf volkomen gelijk aan alle anderen;
- c. hij heeft geen "innerlijk", geen eigen onvervreemdbaar innerlijk leven, geen "ik" dat zich niet laat wegdringen. Ofwel: het is geen individu;
- d. hij claimt het recht op vulgariteit en onredelijkheid, en weigert instanties boven zich te erkennen;
- e. hij geniet de vele verworvenheden van de beschaving qua wetenschap en cultuur als waren het vanzelfsprekende producten der natuur. Ortega noemt de auto, aspirine enzovoort. Dat wil zeggen dat de massamens niet beseft dat dergelijke zaken door middel van talent en inspanning tot stand gebracht zijn;
- f. hij is zonder wezenlijke belangstelling voor die beschaving;
- g. hij heeft weinig kennis van de geschiedenis, hij heeft daar zelfs een afkeer van;
- h. hij minacht de wetenschap;
- i. hij is niet geneigd tot overleg en compromis (democratie). Hij is niet uit op 'samen-leven', maar zoekt oplossingen via de weg van de 'directe actie' (staking, betoging, buitenparlementaire actie, burgerlijke ongehoorzaamheid, eventueel geweld).

Met nadruk stelt Ortega dat deze nieuwe mens 'niet een maatschappelijke klasse' is, 'maar een soort mensch dat in alle rangen en standen voorkomt'.

Er is een flinke exegese ontstaan over wat Ortega wel en niet bedoeld zou hebben. Hij had bij het schrijven in ieder geval ook het opkomend communisme, fascisme en nazisme voor ogen, maar de strekking van zijn betoog lijkt verder te gaan dan de toenmalige ontwikkelingen in Rusland, Italië, Duitsland en Spanje.

De Rebelión is beschouwd als een somber boek, vervuld van zorg voor de westerse cultuur. Ortega heeft weinig op met de massamens die hij beschrijft. Maar hij lijkt toch ook een mooie toekomst open te houden. De massamens is wellicht de natiestaat en de parlementaire democratie ontgroeid, en de huidige situatie zou een overgangsfase kunnen zijn of een eerste stap naar 'een nieuwe en onvergelykelijke organisatie der menscheid'.

In zijn bespreking van de nieuwe uitgave in NRC Handelsblad van 8 mei 2015, schrijft Thijs Kleinpaste onder andere: In de klassieker van Ortega y Gasset staat veel te lezen wat relevant is voor de huidige crisis van de Westerse wereld. Maar zijn de gebreken van de massamens alleen tekens van karakterzwakte?

Ik ben ik en mijn omstandigheden. Die veel geciteerde stelling vormt de essentie van het liberale credo van José Ortega y Gasset. In het oorspronkelijke essay voegt hij daar nog aan toe: Als ik die omstandigheden niet red, red ik mijzelf ook niet.

Zijn nadruk op het individu is de fascinerende paradox van De opstand van de Massamens uit 1930. Wat kan dit boek ons 85 jaar later nog bieden? Meer dan dat Ortega de diagnose stelt van de 20^e en 21^e eeuw, toont hij het onvermogen van het vroeg 20^e eeuwse Liberalisme, om een adequaat antwoord te vinden op de buitenissige ontwikkelingen van die tijd. Zijn stelling is dat de rol van de beschaafde minderheden, die van oudsher leiding gaven aan de samenleving, ten einde is. Die rol moet op de massa's worden herwonnen. Ortega wil het 19^e eeuwse Liberalisme, ondanks zijn tekortkomingen, verdedigen tegen de lompe aanvallen van de massa's, die de grootste bedreiging vormen voor het ideaal van een gecultiveerd en zelfbewust individu.

In De opstand van de Massamens keert hij terug naar het individu en zijn omstandigheden, die het leven echter niet domineren. Wat bepalend is, is ons karakter.

Hoewel het Liberalisme van de 19^e eeuw moet worden verbeterd, schrijft Ortega, is het het hoogste wat de mens ooit bereikt heeft en het zal steeds weer triomferen. De ontwikkeling van de Europese beschaving, waaruit de massamens is voortgekomen, ziet hij als een vooruitgang. Maar als het niet lukt om de massamens te temmen, dan kan die beschaving ten onder gaan aan zijn succes.

De Opstand van de Massamens haalt niet zozeer de massamens door het slijk, al deinst Ortega er niet voor terug, maar formuleert een programma dat de verworvenheden van de Europese beschaving koestert. Daarbij wordt de massamens opnieuw gecultiveerd, onder de vlag van een nieuw moreel en politiek project; de versmelting van de Europese naties tot een eenheid. De enige onderneming die tegenwicht kan bieden tegen de triomf van de vijfjarenplannen. Het kapitalisme van de Verenigde Staten en het Bolsjewisme van de Sovjet Unie zag hij als een stap terug in de geschiedenis.

De Opstand van de Massamens is in zoverre het product van zijn tijd, dat niet alleen Ortega, maar een generatie conservatief aangelegde klassiek liberale Europese denkers, zich gevangen voelde tussen de bedreigingen die uitgingen van zowel West als Oost. Tussen het Amerikaanse Filistinisme en de tirannie van het Russische Bolsjewisme. De Opstand van de Massamens hoopt de barbaarse moderne samenleving te overwinnen door tot een Europese versmelting te komen, onder leiding van de beschaafde minderheid.

Ortega's antwoord op het probleem van de jaren twintig en dertig is uiteindelijk een frontale aanval op de karakterologische tekortkomingen van de massamens. Individuele voortreffelijkheid moet die massa-samenleving bestrijden.

De merkwaardige paradox van de Opstand van de Massamens is, dat het boek een priemende analyse geeft van hoe de moderne samenleving een nieuw soort mens heeft geschapen, maar dat het een tamelijk belegen recept voor genezing biedt. Ik ben ik en mijn omstandigheden.

Ortega ziet uitsluitend de cultivering van de ik als sleutel tot het meesterschap over de omstandigheden. Een kwestie van karakter dus. Ondanks zijn voorliefde voor het individu, houdt hij zich blind voor de omstandigheden die iemand niet tot de gehoopte wasdom voeren. Is zoiets alleen karakterzwakte? Of kan het zijn dat de moderne samenleving een keerzijde heeft? Frustreert het kapitalisme de ontwikkeling van een individu dat 's ochtends werkt, 's middags ontspant en 's avonds filosofie leest? Misschien ontbeert menig massamens niet zozeer het juiste karakter, maar vooral het privilege om zich te ontwikkelen. Ortega lijkt te vergeten dat het verband tussen het individu en zijn omstandigheden dialectisch is en dat de ontwikkeling van het individu alleen de wereld niet beter kan maken.

Ortega kan zowel gezien worden als lid van een liberale als een conservatieve canon. Maar bevat zijn boek lessen voor vandaag?

Het kapitalisme manifesteert zich onbeschofter dan ooit. Een van de raadsels van het huidige conservatisme en liberalisme is dat ze geen serieus programma hebben om dat kapitalisme te temmen. En dat juist het kapitalisme een bondgenoot is van de massamens. De Opstand van de Massamens is zowel een scherpzinnige diagnose als een ineffectieve suggestie voor genezing. Maar het illustreert vooral hoezeer het 19^e eeuwse Liberalisme zich niet wist aan te passen aan de 20^e eeuwse omstandigheden.

In zijn bijdrage, eveneens in NRC Handelsblad van 8 mei 2015, schrijft Ger Groot onder meer: Meer dan angst voor een proletariaat, dat pas kort daarvoor politieke rechten had gekregen, ademt Ortega's essay de geest van een cultuurkritiek, die de hele moderne mens raakt. Vandaar de originele maar trefzekere vertaling van de titel. En vandaar ook de blijvende kracht van Ortega's analyse, juist voor een tijd waarin democratie, anders dan in het begin van de 20^e eeuw, volstrekt vanzelfsprekend geworden is. Zij heeft een menstype voortgebracht dat de democratie zelf, als politiek principe, op den duur dreigt te ondermijnen, aldus Ortega. Verslapping, willoosheid en het onvermogen te onderscheiden tussen hoog en laag, liggen op de loer.

Al in Ortega's tijd was die kritiek niet nieuw. Nietzsche had vijftig jaar eerder de massamens in algemenere termen beschreven, als de laatste mens. Oswald Spengler had na de eerste wereldoorlog de ondergang van het Westen voorspeld. En in Frankrijk had Juliën Benga, de enige die Ortega niet noemt, in zijn essay Het verraad der Klerken, de intellectuelen verweten hun kritische taak te verloochenen door blind partijgangerschap.

Achter hen allen torende Toqueville op, die in zijn boek over de Amerikaanse democratie waarschuwde voor de dictatuur van de meerderheid, die gemakkelijk de trekken van Spenglers massamens kon aannemen. Maar Ortega overtroefde hen allen, met zijn gemakkelijk leesbare, journalistieke stijl, vol sprekende en actuele voorbeelden en kraakhelder in zijn uitdrukking.

Dat leverde hem een miljoenenpubliek op, maar ook het nadeel als filosoof niet helemaal serieus te worden genomen. Volgens sommigen was hij op zijn best een briljante popularisator. Volgens anderen op zijn slechtst een reactionaire mopperkont.

Ook Alessandro Baricco's *De barbaren* (2006) is veeleer een journalistiek geschrift dan een wetenschappelijk werk, net als bij Ortega.

Ook *De barbaren* is een bundeling van eerder verschenen artikelen, in haast geschreven, impulsief, maar met een fascinerende boodschap.

Het is niet duidelijk of Baricco Ortega's *Rebelión* kent. Ortega wordt niet genoemd.

En zo weten we niet of Baricco's *barbaren* de zelfden zijn als Ortega's horden.

Toch zijn er duidelijke overeenkomsten. De *barbaren* zijn overal om ons heen, aldus Baricco, en ze zijn gemakkelijk te herkennen.

Ze hebben een uitgesproken voorkeur voor de oppervlakte en de breedte, onder afwijzing van de diepte, 'de ziel' en dat soort dingen. 'Barbaren hebben geen ziel', ze zijn veeleer vervuld van 'het idee om de ziel te ontmantelen' en ze zijn vol 'angst voor diepgang'. Vandaar 'hun idee van de horizontale mens, van betekenis die over de oppervlakte verspreid ligt, van surfen naar ervaringen, van een netwerk van doorgangssystemen'.

Verder geldt voor hen, aldus Baricco, 'De waarde van spectaculariteit, als enige onaantastbare waarde', van 'ervaring opdoen' en 'betekenis ontmoeten'. Daarbij: 'verleiding', 'virtuositeit', 'opfokken', 'gemakkelijkheid, oppervlakkigheid, effectbejag, commerciële drift. Kortom: 'betekenisverlies' (en vanuit de visie van de vroegere beschaving is dat natuurlijk ook zo). Eigenschappen en kwaliteit worden dus niet gezocht in de diepte, in de kern, in de individualiteit van bijvoorbeeld een boek, een wijn, een mens, maar in de oppervlakte: zijn connecties met andere boeken, wijnen, mensen, kortom alles.

Zijn Baricco's barbaren de zelfden als Ortega's horden, massamensen?

Er is een grote overeenkomst. Beiden spreken, treffend genoeg, over mensen die 'geen innerlijk, geen ik' hebben, geen 'individu' zijn (Ortega), 'geen ziel hebben', en die niet uit zijn op diepgang maar op breedte (Baricco); die bij voorkeur in groepsverband leven en doen (Baricco) oftewel die met velen zijn (Ortega) en die zich in belangrijke mate met dergelijke collectiva identificeren; die het recht op onredelijkheid claimen en ondemocratisch zijn (Ortega) of die argumenten niet wegen op hun intrinsieke kwaliteit maar op hun bruikbaarheid in een context, op het aantal aanhangers of op hun flashy karakter (Baricco); en voor wie cultuur en geschiedenis als zodanig weinig waarde vertegenwoordigen, anders dan als een grabbelton voor spectaculaire bijzonderheden.

In zekere mate en in bepaalde opzichten zijn wij waarschijnlijk allemaal massamensen. Massamensen geworden. Wij leven in een wereld van massaliteit, kijkcijfers, statistieken, reclame, hypes, populisme, Wikipedia en Google.

5.3 Ontindividualisering en nieuwe individualiteit.

De middeleeuwen leefden in de feodale standenmaatschappij. Deze kende heel weinig sociale mobiliteit. Maatschappelijk bleef de mens waar hij was en binnen zijn stand was hij deel van het geheel. Hij was deel van de mensheid, in relatie tot God binnen de centraal gepositioneerde kerk.

De Renaissance bracht het individu naar voren. Iedere mens is een unieke persoon. Hij heeft zijn rede en hij is vrij. Hij draagt eigen verantwoordelijkheid voor zijn leven en voor zijn beslissingen die hij zelf neemt. Zijn kennis en geloof berusten niet meer op het gezag van anderen, bijvoorbeeld van de clerus, maar op eigen studie en onderzoek. Opnieuw ontdekt hij denkers, prozaïsten en dichters uit de oudheid en de inhoud en waarden van hun geschriften, ook voor de eigen tijd.

Vanaf de Franse Revolutie worden groepsgedrag en de massamens zichtbaar en in onze tijd zijn deze algemeen geworden.

Individualiteit wordt nog steeds heel belangrijk gevonden. Allen wensen wij ons van anderen, van elkaar te onderscheiden. Maar in onze uniciteit zijn wij allemaal het zelfde. En ook al onderscheiden wij ons nog zo wezenlijk van elkaar; maatschappelijk is dit irrelevant geworden. Door marketing, Google, overheidsinstanties, de media en anderen krijgen wij, soms zonder het te weten of ons ervan bewust te zijn, kenmerken toegewezen en etiketten opgeplakt die ons indelen en onderscheiden naar door de betreffende instellingen en instanties relevant geachte criteria. Niet naar onze individualiteit in eigen ogen.

In *The Lonely Crowd* (1950) maakt David Riesman onderscheid in:

- De tradition directed mens, behorend bij de Middeleeuwen
- De inner directed mens, behorend bij de Renaissance, met individualiteit als hoofdkenmerk
- de outer directed mens, behorend bij onze tijd, post Renaissance

Onze identiteit, individualiteit, ontlenen wij in hoge mate aan onze omgeving. Wij zijn netwerkmensen geworden.

De massamens, netwerkmens, ontindividualisering en:

Vernieuwing.

Deze ontstaat binnen de netwerken niet endogeen. Leden van de netwerken hebben de neiging elkaar terug te houden. Ook zijn daarvoor mechanismen zoals talkshows op tv, waar van een ieder die boven het maaiveld uitsteekt, die ervan wordt verdacht zich iets te verbeelden, de kop wordt afgehakt. Deze persoon moet het ten overstaan van allen voor de camera maar eens precies komen uitleggen. Vernieuwing komt tot stand door exogene oorzaken, zoals rampen, oorlog en geweld, terreur en terrorisme of de ernstige dreiging daarvan, technologische sprongen vooruit of marktliberalisatie en globalisering.

Verbeelding en verbeeldingskracht.

Deze worden binnen de netwerken gefaciliteerd door de media, vooral ook de sociale media. Verder bieden de netwerken niet zo veel mogelijkheden.

Emancipatie.

Vindt binnen de netwerken plaats door toenemende invloed van een of meer leden. Vindt exogeen plaats door het stichten van nieuwe netwerken.

Bij de inner directed renaissance-mens met eiland-achtige individualiteit, was en is het emancipatie-ideaal vooral een individuele zaak. Zeker was er ook in vroeger tijd emancipatie van gemeenschappen en bevolkingsgroepen, zoals bijvoorbeeld Doopsgezinden, Puriteinen en Quakers. Maar dit werd gezien als het werk, eventueel de verdienste van individuen binnen de groep, gehoor gevend aan daar heersende opvattingen en blijk gevend van de passende mentaliteit.

Bij de outer directed netwerkmens, met zijn relationele, met anderen verbonden individualiteit, is ook het emancipatie-ideaal relationeel. Emanciperen doe je in relatie tot wat anderen in je netwerk doen. Je deelt opvattingen en ontwikkelt ze door communicatie en discussie verder. Er is onderlinge vergelijking en eventueel competitie. Ook het collectieve, het gezamenlijke wordt sterker. Groepsgewijze emancipatie. Niet als een verzameling individuen, maar door gezamenlijke inspanning en activiteiten. Zoals zich profileren als maatschappelijke participant in welke zin dan ook, bijvoorbeeld door het gezamenlijk stichten en voeren van bedrijven. Als een kopgroep in een etappe van de Tour de France of in een Elfstedentocht. Gezamenlijk de voorsprong opbouwen en behouden. Bij toerbeurt de kop nemen. Sterke onderlinge loyaliteit. Totdat de finish in zicht komt. Dan ben je toch ook concurrenten en is het ieder voor zich. Maar de winnaar weet dat hij er zonder de collectiviteit nooit zou zijn gekomen.

Ideologie en fundamentalisme.

Ideeën en opvattingen die een netwerk binnendringen en zich daar bijvoorbeeld via de leider vestigen, worden al snel canoniek. Kunnen gemakkelijk gaan functioneren

als identiteitskenmerk, kwaliteitskenmerk en identificatiecode van de deelnemers.
Dan is geen reflectie meer zinvol of zelfs mogelijk over de inhoud.

(Vrij naar: J.M. (Joop) van der Horst, *Taal op Drift, Lange-termijnontwikkelingen in taal en samenleving*, Meulenhoff Amsterdam 2013.)

6. Fundamentalisme en de fundamentalist.

6.1 Letterlijke betekenis en herkomst van het begrip.

Wat betekent het begrip fundamentalisme?

Webster (blz. 393):

1. Het geloof dat alle in de Bijbel gedane uitspraken letterlijk waar zijn. 2. In de Verenigde Staten, een beweging onder Protestanten die ervan uitgaat dat dit voor het christelijk geloof essentieel is, in tegenstelling tot modernisme. (vertaling MLH)

The Concise Oxford Dictionary:

In tegenstelling tot modernisme vasthouden aan traditionele orthodoxe geloofsovertuigingen, zoals de onfeilbaarheid van de Schrift en het letterlijk aanvaarden van de geloofsleer als de grondbeginselen of fundamenten van het protestants christendom. (vertaling MLH)

De Engelse taal kent het woord fundamental als zelfstandig naamwoord. Met als eerste van drie betekenissen: Alles dat dient als de grondslag of basis van een systeem of geloof, als een waarheid, wet of beginsel; een primaire en noodzakelijke waarheid, iets essentieels. (vertaling MLH) De andere twee betekenissen liggen op het gebied van muziek en van de fysica.

6.2 Ontwikkeling van het begrip.

Het begrip fundamentalisme is dus afkomstig uit de sfeer van het christendom en met name uit die van het protestantisme. Het gaat om de waarheid. Om wat moet worden gehouden voor de grondbeginselen, de fundamenten van het christelijk geloof, met name de protestantse variant daarvan. De Schrift, de Bijbel, de canon zoals deze aan kerk en gelovigen is overgeleverd, is onfeilbaar en de gehele inhoud moet van kaft tot kaft voor letterlijk waar worden gehouden. Het zelfde geldt voor de op dit uitgangspunt gebaseerde geloofsleer, zoals bijvoorbeeld vastgelegd in de belijdenisgeschriften. Dit wordt gezien als essentieel voor het christelijk geloof. Een en ander als reactie op het modernisme; dat is onder invloed van tijd en cultuur, met name rationalisme en Verlichting, veranderende opvattingen ten aanzien van de interpretatie van Bijbelse teksten en daarop gebaseerde veranderingen in de geloofsleer, waarbij in uiteenlopende mate de Schrift niet letterlijk wordt geloofd.

Fundamentalisme is niet slechts een opvatting, een denkbeeld. Het heeft consequenties voor moraal en levenswijze. Kort gezegd gaat fundamentalisme oorspronkelijk en ten dele nog steeds gepaard met traditionele protestantse leefpatronen: zondagsrust, kerkgang, belangrijke plaats voor werk en bedrijf, arbeidsmoraal, huwelijk en gezin, seksuele moraal, enz.. Daarbij is geleidelijk accentuering opgetreden in die dingen in geloof en leven die voor fundamentalisten belangrijk zijn resp. die de meeste aandacht krijgen. In deze tijd behoren daartoe in ieder geval afwijzen van abortus, euthanasie, homoseksualiteit en evolutieleer. Opvattingen ten aanzien van de huwelijksmoraal verschillen wereldwijd sterk; ook onder fundamentalisten. Overduidelijk blijkt dit tijdens de synode over Huwelijk en Gezin van de Rooms-Katholieke Kerk, najaar 2015.

De betekenis van de term fundamentalisme heeft zich geleidelijk ontwikkeld tot synoniem aan orthodox. Het verschil zat er aanvankelijk in dat de term orthodox in hoofdzaak betrekking heeft op de geloofsleer. Ortho doxis (Grieks) betekent de rechte leer. Orthodox is dus recht, zuiver in de leer. Dit in tegenstelling tot heterodox, meervoudige leer, dus aanhanger van afwijkende opvattingen of een afwijkende leer. Daarentegen had de term fundamentalisme aanvankelijk betrekking op de opvatting aangaande de Schrift zelf, die de basis is voor de leer. Maar aangezien fundamentalisten over het algemeen ook orthodox waren en zijn, is de betekenis van de twee begrippen in de praktijk van het protestantisme grotendeels komen samen te vallen. In die zin, dat fundamentalisten orthodox zijn, maar niet alle orthodoxen of rechtzinnigen fundamentalist.

Een fundamentalistische visie op de Schrift en bijpassende cultuur en levenshouding is overigens niet voorbehouden aan protestantse christenen. Ook in bijvoorbeeld het orthodoxe Jodendom komen fundamentalistische stromingen voor, die inhoudelijk sterk overeen komen met de protestants christelijke. Bijvoorbeeld in visie op leven en schepping.

Tegelijkertijd is het begrip fundamentalisme en fundamentalist uitgevlogen naar andere delen van samenleving en wereld. Het eerst werd dit zichtbaar aan het einde van de jaren zeventig van de vorige eeuw. Toen in Iran de sjah werd verdreven en de ayatollahs aan het bewind kwamen, werd in ons land en wellicht ook elders in het Westen aanvankelijk gesproken van fundamentalistische Moslims. Dit bleek spoedig onjuist. De sjiitische moslims in Iran zijn weliswaar streng gelovig, maar niet op de manier zoals fundamentalistische protestanten. Zij gaan heel anders om met de Koran dan laatstgenoemden met de Bijbel. Bij sjiitische moslims berust het leergezag heel sterk bij de geestelijke leiders en hun persoonlijke interpretaties en openbaringen.

Intussen zijn er wel degelijk moslims die met recht fundamentalistisch genoemd kunnen worden. Dit zijn soennieten, bij wie het geloof rechtstreeks berust op de Koran en de interpretatie daarvan. Daar manifesteren zich, zeker de laatste tijd, stromingen die benadrukken dat de Koran in zijn geheel letterlijk genomen moet worden in geloof en leven. Het meest op de voorgrond tredend is - naast Al Qaeda en de Afghaanse Taliban - de Islamitische Staat, het kalifaat in Irak en Syrië. Alle traditionele islamitische opvattingen betreffende ongelovigen en afvalligen en de gehele toepassing van de sharia, de islamitische wet zijn daar weer praktijk. Compleet met herinvoering van de slavernij, ondergeschikte positie en rol van de vrouw, geen onderwijs voor meisjes, lijfstraffen, verminkingen en beestachtig afslachten van tegenstanders, afvalligen en ongelovigen. Hiermee zijn de termen fundamentalisme en fundamentalist niet alleen verbreed in betekenis, maar ook in een kwaad daglicht komen te staan. Niet slechts in tegenstelling tot theologisch modernisme, maar tot moderne samenleving en zelfs tot beschaving. Bijna ligt fundamentalisme in de sfeer van barbarij en ontwikkelt het zich tot een scheldwoord.

Waar dit eveneens te zien is, is bij verdere verbreding van toepassing en betekenis van de term. Fundamentalisme staat dan voor een onwrikbaar standpunt. Voor met een zekere krampachtigheid vasthouden aan bepaalde opvattingen of beginselen, die soms achterhaald of verouderd zijn. Of in ieder geval discutabel. En daarbij niet alleen een defensieve attitude, maar ook een zekere strijdbaarheid. Het bolwerk moet niet slechts worden verdedigd, het moet stand houden.

De term fundamentalisme wordt ook en steeds meer gebruikt buiten de religieuze sfeer.

Bijvoorbeeld marktfundamentalisme; stromingen in de economische wetenschap en politiek die een sterke voorkeur hebben voor marktwerking en het marktmechanisme voor de oplossing van sociaal economische vraagstukken. Die zich baseren op bepaalde liberale opvattingen, op bepaalde stromingen in de economische theorie en op bepaalde onderzoekresultaten. Deze opvattingen zijn merendeels van Amerikaanse, in ieder geval Angelsaksische oorsprong. Met name de Chicago-school van Milton Friedman en de Monetaristen en de stroming Rational Expectations zijn in deze kringen populair. We moeten het zo veel mogelijk aan de markt overlaten. De markt is het meest efficiënte allocatiemechanisme denkbaar. De markt heeft altijd gelijk.

Een ander voorbeeld is wetenschapsfundamentalisme; de zienswijze dat niets anders dan de wetenschap de waarheid aan het licht brengt. Dat iets alleen waar is als het wetenschappelijk bewezen is. Dat er buiten de grenzen van het redelijk kenbare geen kennis is.

Een hieraan verwant voorbeeld is Verlichtingsfundamentalisme; de overtuiging dat de Verlichting de mensheid in een hoger ontwikkelingsstadium heeft gebracht. Dat wij sindsdien weten dat het door de rede verlichte menselijk verstand in staat is op alle vragen antwoorden te vinden en vrede, welvaart en geluk voor alle mensen tot stand te brengen. Dat de natuur redelijk kenbaar is en dat het door de rede verlichte menselijk verstand tot heel veel, wellicht tot alles in staat is. Dat hiermee al het andere, met name het religieuze, het irrationele heeft afgedaan. Dit dateert immers uit een vroegere tijd, uit een lager ontwikkelingsstadium, met name uit de donkere middeleeuwen. Daar waar in het geheel geen ruimte wordt gelaten voor het mysterie, spreken wij ook van humanistisch fundamentalisme, of van atheïstisch fundamentalisme. De mens zelf is de bron van alle kennis, wijsheid en moraal, want er is geen andere.

En inderdaad, het door de rede verlichte menselijk verstand is tot veel in staat en de mensheid heeft er heel veel aan te danken. Maar niet vanzelfsprekend blijvende vrede, welvaart en geluk voor allen, dat heeft de geschiedenis afdoende geleerd. En ook niet als enige mogelijkheid om deze idealen te realiseren als de condities daarvoor maar gunstig zijn. Langzaam maar zeker wordt het duidelijk dat het verlichte redelijke verstand hiervoor zeker noodzakelijk, maar niet voldoende is. Bovendien heeft het redelijke verstand ook verschrikkelijke dingen bedacht en tot stand gebracht, ook dat is uit de geschiedenis duidelijk genoeg.

Toch wordt in krantenartikelen, columns, themabijeenkomsten en dergelijke regelmatig de Verlichting ten tonele gevoerd als er weer iets aan de orde is waarover wij ons ernstig zorgen moeten maken. En vooral als dit in de sfeer ligt van ongelijkheid, discriminatie, racisme, seksisme, integratie of het gebrek daaraan, enz.. De Verlichting moet dan ons morele kader zijn, met name waar het gaat om gelijkheid van alle mensen en aanverwante zaken. De seculiere dominees van deze tijd voeren de pen of het woord. Een algemeen beroep op Verlichting en rede blijft echter in de lucht hangen, als je daaraan geen concrete invulling geeft. Met algemene beschouwingen over dit onderwerp spreek je degenen tot wie je je in deze gevallen meestal impliciet richt, in het geheel niet aan. Het blijft een oratio pro domo.

En de idee van gelijkheid van alle mensen is van christelijke oorsprong. Allen zijn wij immers in gelijke mate Gods schepselen. Volgens Jürgen Habermas leven wij inmiddels in het post seculiere tijdperk. De religie zal in het wereldwijde discours dat de Verlichting is haar plaats opnieuw moeten gaan innemen.

Fundamentalisme tendeert hier in zijn betekenis in de richting van ideologie. Een niet ter discussie staand, min of meer samenhangend stelsel van denkbeelden en praktische consequenties. Ja, ideologieën kunnen nog wel ter discussie staan, maar dan slechts in het gezelschap van diegenen die daartoe gekwalificeerd zijn, zoals de vroegere politbureaus in landen met communistische regimes. Fundamentalistische opvattingen kunnen dat niet. Zij representeren de onwrikbare waarheid. Daarom is marktfundamentalisme een sterkere term dan marktideologie, evenals Verlichtingsfundamentalisme dan Verlichtingsideologie. Aanhangers van een ideologie laten zich misschien nog door argumenten overtuigen. Aanhangers van een fundamentalistische leer niet. Zij kunnen niet anders dan deze leer eventueel, in het uiterste geval, in haar geheel en definitief verwerpen en afzweren. Hiermee is fundamentalisme een levensvisie. Een levenshouding, meer dan een bepaalde opvatting.

Intussen is deze attitude schadelijk, ja zelfs gevaarlijk voor het onderwerp waaraan zij is verbonden, waarop zij betrekking heeft. Want indien het zover komt dat de betreffende leer in haar geheel wordt verworpen en afgezworen, wordt niet zelden het kind met het badwater weggegooid. Dan houdt het onderliggende ideaal, de leer, de idee op salonfähig te zijn, wordt verguisd en op den duur geheel vergeten. Het ziet er naar uit dat dit lot de ideeën en leer van Karl Marx en Friedrich Engels heeft getroffen. Socialisme is down en out, hoewel de uitwassen van het kapitalisme in deze tijd als een uitslaande brand om zich heen grijpen. Er zijn wel nieuwe initiatieven, zoals de beweging 'Geef Communisme een Nieuwe Kans', met de publicaties van onder andere Michael Hart.

6.3 Wat is een fundamentalist?

Fundamentalist is iemand die niet in staat of bereid is tot redelijk denken, tot reflectie over wat hij of zij voor waar houdt. Die in een bepaalde kwestie of ten aanzien van een algemeen vraagstuk een standpunt heeft, die een bepaalde opvatting huldigt of aanhanger is van een stelsel opvattingen of ideeën en daarbij blijft. Die het niet bespreekbaar maakt of laat zijn en er in veel gevallen zelfs liever niet over spreekt. En welbewust zijn netwerk gesloten houdt. Die zaken onopgeefbaar of ononderhandelbaar acht of noemt en de rug recht houdt. Dikwijls heeft dit betrekking op de grote levensvragen, maar dat hoeft niet per se het geval te zijn. Voor de hand liggende voorbeelden bevinden zich nog steeds in de religieuze en politieke sfeer. Maar er wordt inmiddels ook gesproken van marktfundamentalisme, wetenschapsfundamentalisme en verlichtingsfundamentalisme, zoals wij boven zagen.

Fundamentalisme is een mentale instelling, een attitude van de fundamentalist. Misschien nog meer dan een overtuigd zijn van een denkbeeld, of een stelsel van denkbeelden. Een manier van met ervaringen en kennis omgaan die voortdurend bevestiging zoekt. Zo veel mogelijk binnen de eigen groep van gelijkgezinden, binnen het eigen netwerk blijven. Filteren van informatie. Eenzijdig interpreteren.

Beperkt en specifiek woordgebruik en begrippenapparaat; eigen taal. Mede daardoor beperken van communicatie tot bekenden en in ieder geval leden van de eigen groepering, het betreffende netwerk.

In veel gevallen wordt iemand niet fundamentalist doordat hij of zij door argumenten van de onwrikbare juistheid van bepaalde ideeën, opvattingen of standpunten overtuigd is geraakt. Dit zou impliceren dat er sprake is van een redelijk proces, dat ook in tegengestelde richting zou kunnen verlopen. Dat iemand door redelijke argumenten overtuigd zou kunnen raken van de onjuistheid of onhoudbaarheid van zijn of haar fundamentalistische zienswijze of standpunten. Bij fundamentalisme is dit niet het geval, omdat redelijk denken niet aan de orde is. Fundamentalist word je niet, je bent het. Soms, wellicht vaak van kindsbeen aan. En wellicht kun je nog van standpunten en zienswijzen genezen, maar van de bijpassende mentaliteit kom je veel moeilijker af. Dit geldt niet minder voor het loskomen uit het betreffende netwerk.

6.4 Fundamentalisme en de sociale omgeving.

Je moet fundamentalist zijn, of minstens voldoende overtuigend voorwenden het te zijn, om tot een bepaald groepsverband, een bepaalde sociale omgeving, gemeenschap, organisatie of een bepaald netwerk te kunnen behoren of te kunnen blijven behoren.

Dan is fundamentalisme vooral een identiteit. Die uit zijn uiterlijke kenmerken blijkt, tegenover anderen, binnen de eigen groep en daarbuiten. Zichtbare kenmerken, verbale uitingen en gedragingen die soms des te sterker worden gekoesterd en beoefend en belangrijker worden gevonden, naar mate twijfel sterker knaagt aan de inhoud van de betreffende denkbeelden en overtuigingen zelf. De woorden, klanken en uiterlijke tekens (symbolen) die als het ware de inhoud moeten borgen. Voor wegzinken moeten behoeden.

Dan tendeeert fundamentalisme naar niet meer dan een waarmerk, een garantie van echtheid, een soort logo.

Dit is dikwijls de enige mogelijkheid om een gemeenschap, organisatie of sociale omgeving in stand te houden door de tijd heen. De nadruk laten verschuiven van het inhoudelijke naar het uiterlijke en het sociale. Men zingt bepaalde liederen, bijvoorbeeld de Internationale of 'Daar ruist langs de wolken', nog graag en hartstochtelijk, vooral vanwege het goede, haast nostalgische gevoel dat ze opwekken. Niet meer vanwege de beleden of onderschreven inhoud. Men verklaart desgevraagd dat de Bijbel het onfeilbaar woord van God is, hoewel men langzamerhand liever zou spreken van het betrouwbaar woord van God. Of van het Woord van God sec, of gewoon van een inspirerend boek.

Om de gemeenschap of organisatie in stand te houden moeten steeds meer concessies worden gedaan. Aan wat wij aanhangen, geloven, belijden en praktiseren. Hoe je het ook kunt lezen en begrijpen. Welke gedeelten wij als canoniek wensen te beschouwen en welke niet. Hoe ruim en eigentijds het eigenlijk is. Wat er allemaal ook kan zijn bedoeld. Welke onderdelen wij wel en welke wij niet in het middelpunt van de aandacht plaatsen. Dit alles met het oog op voldoende aanwas van nieuwe deelnemers en met het oog op de voorziening met geldmiddelen. De gemeenschap of organisatie blijft – wellicht voorshands – in stand, maar de leer of ideologie gaat verloren. De leden van de gemeenschap blijven evengoed fundamentalist.

Of de andere weg: wij doen geen concessies op het gebied van leer resp. ideologie, belijdenis en praktijk. Dan zal de gemeenschap of organisatie gaandeweg steeds meer in een isolement raken en in toenemende mate problemen ondervinden met de deelname en de middelenvoorziening. Niet zelden reageert een gemeenschap of organisatie hierop met zich verder terugtrekken in de leer en in zichzelf. Wij moeten weer echt en authentiek worden. Bijvoorbeeld weer echte Socialisten of echte Christenen. Wij worden kritischer op deelname en extremer in de opvattingen. Het proces van toenemend isolement en krimp versterkt hierdoor alleen maar. De ideologie blijft – voorshands – in stand, maar de gemeenschap of organisatie schrompelt steeds verder ineen en verdwijnt op den duur geheel. En daarmee tenslotte ook de ideologie zelf.

Het is het dilemma van het organisatietype dat hij de zendingsorganisatie noemt, in tijden van verandering, zo treffend beschreven door Henry Mintzberg. De geschiedenis van de kloosters in Europa en met name in Nederland gedurende de laatste halve eeuw, illustreert dit dramatisch.

6.5 Fundamentalisme en dogmatisme.

Dogmatisme is antwoorden willen hebben op vragen hoe het is. En aan een samenhangend stelsel van denkbeelden, een leer. Fundamentalisme is een opvolgend stadium van dogmatisme. Dogmatisme is de antipool van vrijzinnigheid in de ruime zin van het woord. Misschien kunnen wij beter spreken van de vrije geest.

6.6 Fundamentalisme en het lege centrum.

Fundamentalisme betekent het lege centrum bezetten, door middel van de waarheidsclaim. De eigen religieuze, wetenschappelijke, politieke of maatschappelijke opvatting absoluut en universeel achten, verklaren en boven alles stellen. Fundamentalisme betekent de waarheid weten of willen weten.

Fundamentalisme betekent behoefte aan en streven naar een bepaald soort veiligheid, zekerheid.

Letterlijkheid, maar het gaat verder, ook buiten de religieuze sfeer. Cijfermatigheid. Risico denken. Kosten denken en kostenbeheersing stellen boven waarde creatie of realisatie van inhoudelijke doelstellingen. Nadruk op het haalbare boven het wenselijke. Fundamentalisme grenst aan ongerefleeteerd realisme. Het heeft geen zin om vragen te stellen of kritisch te zijn, want het is nu eenmaal zo.

Fundamentalisme is dus veel meer dan een leer, dan theologische opvattingen en dergelijke.

6.7 Fundamentalisme, feodalisme en afhankelijkheid.

Fundamentalisme ligt cultureel gesproken, qua klimaat en mentaliteit, dicht aan tegen feodalisme, wat het ook faciliteert. Fundamentalisme houdt afhankelijkheid in stand. Is wellicht zelf een vorm van afhankelijkheid. Fundamentalisme past bij conservatisme.

Bevestigt versterkte maatschappelijke machtsverhoudingen. De status quo. De goddelijke, historische of natuurlijke orde. Fundamentalisme kan daarvoor de ideologische basis ondersteunen. Tegelijkertijd kan de bestaande macht ook de

fundamentalistische ideeën bevestigen. Deze zijn dan waar omdat de machthebber dat zegt. Omdat het zijn opvattingen zijn.

Dit is overigens geen noodzakelijke propositie van de feodale macht. In het Wenen van de eerste decennia van de twintigste eeuw was het bijvoorbeeld eerder zo, dat de keizer progressiever was dan de conservatieve aristocratie. Als instituut, maar ook in persoon, faciliteerde hij in zekere zin het lege centrum, of vormde hij dat zelfs.

6.8 Fundamentalisme en zelfbeeld.

Personen met een negatief zelfbeeld hebben sterk behoefte aan zekerheden. Zoals kennis van de bestemming of zelfs de route en dienstregeling van de reis. Zij hebben een relatief grote kans fundamentalist te worden. Omgekeerd faciliteert een fundamentalistische attitude een negatief zelfbeeld. Het is zoals het is, je bent wat je bent, daar kan toch nooit iets aan veranderen.

De vrije geest veronderstelt een positief zelfbeeld. Het vergt immers een zeker lef, ja een zekere moed en een bepaalde mate van zelfbewustheid en zelfvertrouwen om het zonder zekerheden te stellen. Om te accepteren dat die er niet zijn en ook niet hoeven te zijn. Of beter; dat het om een ander soort zekerheden gaat. Die meer liggen in het feit van de reis en in de betrouwbaarheid van het vervoermiddel dan in het bereiken van de bestemming. Dat het niet eens zo belangrijk is te weten wat die bestemming is. Dat er wellicht helemaal geen bestemming is of hoeft te zijn. Dat is geloven zoals Abraham deed; de stad met fundamenten verwachten zonder zelf één vierkante meter grond in het beloofde land te bezitten.

6.9 Fundamentalisme en de massamens/netwerkmens.

De horden en barbaren zijn niet geneigd tot reflectie. De massamens wordt gekenmerkt door snelheid en oppervlakkigheid. Hij wil snel weten 'what's in it for him'; wat de essentie is, wat hij ervan moet weten en onthouden en ermee moet doen. Maar het gaat ook snel weer voorbij. De onderwerpen en per onderwerp de verschillende opvattingen, modes en hypes wisselen elkaar in hoog tempo af. Dit alles wordt versterkt door het massale. Door de eigen dynamiek van de massa en door de inwerking daarop van de media.

Wanneer een bepaald idee eenmaal is geponeerd en gedurende een zekere tijd regelmatig wordt herhaald, in identieke of vrijwel identieke bewoordingen, dan internaliseert dit in het collectief geheugen, in het bewustzijn van de massa. Als een mantra, die waar is omdat het nu eenmaal zo is. Dan gelooft de massa het.

Bijvoorbeeld de inhoud van een reclameboodschap. Of dat consumptie de motor van economische groei is. De massa gelooft dit en blijft het geloven. Ook als individuen, ja zelfs een groot aantal individuen, van de onjuistheid ervan overtuigd zouden raken. Ja maar het is toch gemeengoed, hoor je vertolkers dan aan de statement toevoegen. Of aan de statement vooraf laten gaan.

De massa is dus vatbaar voor ongereflecteerde ideeën en standpunten. En daarmee de massamens, al zou hij individueel wellicht de nuances anders willen leggen, of het onderwerp helemaal niet de moeite van het reflecteren waard vinden.

Het bestaan en bespeeld worden van de massa houdt de fundamentalistische opvattingen in stand en actueel. De massa reflecteert niet. Het individu kan zich hieraan slechts onttrekken, door zich uit de massa terug te trekken. Door te kiezen voor isolement. Maar in deze tijd van massamedia zoals tv, van sociale media en internet is dat heel moeilijk.

7. Evaluatie.

7.1 Fundamentalisme verbieden?

Is fundamentalisme schadelijk?

Fundamentalisme op zichzelf is geen leer, stroming of opvatting. Het is de mentaliteit en attitude, de manier waarop met de leer of opvattingen wordt omgegaan door hen die er aanhangers van zijn. Als zij fundamentalisten zijn, zijn zij voor geen rede vatbaar, zeker niet van diegenen die zij als buitenstaanders beschouwen. Voor zover dit schadelijk is, is dat in de eerste plaats voor die aanhangers zelf. Zij plaatsen zich in een isolement, wat meestal ook op de een of andere manier sociale gevolgen heeft, of zelfs maatschappelijke en economische. Zij sluiten zich af voor externe leer-, ontwikkelings- en correctiemogelijkheden. Zij kunnen te laat of helemaal niet ontdekken dat hun opvattingen en hun manier van bezig zijn een anachronisme geworden zijn en daarmee in een maatschappelijk isolement terecht komen. Afhankelijk van wat de leer en opvattingen inhouden, kunnen deze zelf en een fundamentalistische manier van ermee omgaan schadelijk zijn voor anderen. Direct betrokkenen, zoals gezinsleden of naaste familieleden, maar ook derden. Denk als voorbeeld aan wat Jan Siebelink in zijn roman 'Knielen op een bed violen' beschrijft over leer en leven van de vader en de godsdienstige gemeenschap waartoe deze behoorde.

Fundamentalisme kan dus wel degelijk schadelijk zijn. Zeker door de attitude, mogelijk door de inhoud van de betreffende leer. Of door het aanzuigen van de mentale of zelfs fysieke energie van haar aanhangers.

Is fundamentalisme gevaarlijk?

Hiervoor geldt het zelfde als voor schadelijkheid. Met dien verstande dat een eventueel gevaarlijke leer of gevaarlijke opvattingen, zoals betreffende het geoorloofd, noodzakelijk of zelfs wenselijk zijn van het gebruik van geweld, bij fundamentalisten niet of heel moeilijk corrigeerbaar zijn. Is men bijvoorbeeld van oordeel dat geweld geoorloofd of onvermijdelijk is ter verbreiding van de leer of ter bestrijding van tegenstanders, dan ontstaat een gevaarlijke situatie. Onder jihadgangsters zijn vermoedelijk heel wat fundamentalisten.

Moet fundamentalisme verboden worden?

Nee. Ten eerste moet dat niet. Wij leven in een vrije, democratische samenleving, waar de mensenrechten worden gerespecteerd en gehandhaafd. Wij mogen onze leer en opvattingen hebben, praktiseren en verkondigen zonder voorafgaand verlof van wie dan ook, binnen de grenzen van de wet en binnen die van de moraal, hoewel deze laatste niet scherp en in ontwikkeling zijn en zelf onderwerp van debat kunnen uitmaken. Maar zeker binnen de grenzen van de wet.

Nee. Ten tweede kan dat niet. Fundamentalisme is een bepaalde manier van met leer en opvattingen omgaan, geen leer, opvatting of ideologie op zichzelf. Dan zou het verboden moeten zijn op een bepaalde manier te denken, zich op een bepaalde manier te uiten en te gedragen. Dan zou, eventueel onvrijwillig, moeten kunnen worden vastgesteld of dit bij een bepaalde persoon aanwezig of misschien zelfs mogelijk is en daarop zouden de door de wet gestelde maatregelen, sancties of straf moeten volgen. Dat is in een vrije samenleving ondenkbaar. Een attitude kan niet worden verboden. Hoogstens in de medische of psychiatrische zin tot een bepaalde categorie afwijkingen of ziektes worden gerekend en eventueel gediagnostiseerd en

zo mogelijk behandeld. Maar ook aan definiëring van psychische afwijkingen en ziektes kleven risico's, zoals de recente discussies rondom DSM-5, de vijfde versie van het diagnostisch handboek voor psychische stoornissen en afwijkingen hebben laten zien.

Een fundamentalist kan toegang tot en participatie in de samenleving niet worden onthouden of ontzegd.

Intussen kan een fundamentalistische manier van omgaan met en praktiseren van ondemocratische, totalitaire of maatschappelijk schadelijke denkbeelden en opvattingen zeker bedreigend zijn voor de democratie en voor de maatschappij. Door de inhoud van deze opvattingen zelf en door het onbespreekbaar zijn ervan. Denk bijvoorbeeld aan antisemitische, racistische en radicaal Islamitische opvattingen. Dit is een van de dilemma's van de democratische samenleving en rechtsorde. Zij moet opvattingen en ideeën die maatschappelijk schadelijk zijn of kunnen zijn en die in strijd met haar beginselen en functioneren zijn of kunnen zijn, binnen de grenzen van de wet tolereren en uitingsmogelijkheden bieden. Zij kan die grenzen van de wet wel stellen, maar alleen binnen weer andere grenzen, namelijk die van haar eigen beginselen, in concreto de grondwet en de statuten van de Verenigde Naties en andere internationale organisaties waarvan zij lid is.

Een democratische maatschappij ondervindt steeds bedreigingen. Door dit dilemma. En door dat andere: de ongebreidelde of onbeheersbaar geworden volkswil. De dictatuur van de meerderheid, van de massa. De niet meer te sturen horden en barbaren. Dat een meerderheid iets wil, betekent op zichzelf nog niet dat het ook moet gebeuren, of zelfs direct zou moeten gebeuren. Zo kunnen bijvoorbeeld de doodstraf en de slavernij niet zomaar bij wet opnieuw worden ingevoerd, zelfs niet als op zeker moment een meerderheid in het parlement dit zou willen. De democratie functioneert alleen binnen de grenzen van de geregelde orde; binnen de grenzen van grondwet en wet.

7.2 Indicaties.

Fundamentalisme is dus vooral een attitude, een mentaliteit. Niet bereid of in staat zijn tot reflectie en zeker niet tot ter discussie stellen van datgene wat je voor waar houdt. In het voorgaande hebben wij deze attitude naar verschillende aspecten wat beter in het vizier proberen te krijgen. Wie lopen nu de meeste kans, of het grootste risico deze levenshouding te ontwikkelen? Wellicht is het interessanter een poging te doen enige indicaties, risicofactoren zo iemand wil, te identificeren, dan te proberen individuen of groepen met name te benoemen. Hier een bescheiden poging.

Zelfbeeld.

Een negatief zelfbeeld is een bron van onzekerheid en daarmee van zekerheidsbehoefte. Naast personen, zoals familieleden, vrienden, relaties en posities, zoals werkkring, verenigingen, kerkgenootschappen, andere lidmaatschappen en dergelijke, kunnen denkbeelden in deze behoefte voorzien. Dingen die je onwankelbaar zeker weet, waaraan geen enkele twijfel mogelijk is. Het negatieve zelfbeeld vindt een zekere compensatie, enige troost in de inhoud: Ik mag dan zelf wel niet veel of helemaal niets voorstellen, dit mag ik dan toch zeker weten. En bevestiging in het proces: Die dingen zijn veel te moeilijk, in ieder geval voor mij. Daar moet je niet over nadenken. Dat moet je zelfs helemaal niet willen.

Jihad, revolutie en gewelddadigheid.

Het gaat te ver te beweren dat fundamentalisten geweldplegers zijn. Dat fundamentalisten vroeg of laat overgaan tot het plegen van gewelddaden of, indien zij deze al niet zelf begaan, tot het moreel acceptabel achten en passief goedkeuren ervan. Evenzo de omgekeerde stelling, dat plegers van gewelddaden, voor zover geen gewone criminelen, fundamentalisten zijn.

Zo mechanisch ligt dit verband niet. Veel personen met fundamentalistische opvattingen komen nooit in de verste verte in de sfeer van gewelddadigheid terecht en veel terroristische geweldplegers zijn, als al over hun daden nadenken, geen fundamentalisten.

Maar toch, veel jihad-gangers zijn gehersenspoeld, net als veel vroegere revolutionairen. Het idee dat het doel waarvoor zij strijden goed is, ja heilig is, is zeer sterk geïnternaliseerd. Dan is het slechts één stap verder om dit ook te bereiken met het idee dat het plegen van geweld voor dit doel geoorloofd is, ja gerechtvaardigd is, ja onvermijdelijk is, ja goed en wenselijk is, zo niet erger. Deze ideeën in deze vorm kunnen op zichzelf al fundamentalistisch worden genoemd. Zeker geldt dit voor de onderliggende ideologie.

Er is dus wel degelijk een relatie, maar deze is meer een samengaan dan een oorzakelijke. Het één veroorzaakt niet zozeer het ander. Maar een bepaalde manier van bezig zijn, van mensen ronselen en hersenspoelen, veroorzaakt beide.

Integratie.

Het risico van ontstaan en groei van fundamentalistische denkbeelden en attitudes is groter wanneer personen en groepen in isolement verkeren dan wanneer dit niet het geval is. Dit geldt zeker ook in de maatschappelijke zin. Maatschappelijke integratie verkleint dit risico dus.

Maar integratie is participeren op de voorwaarden van anderen. In concreto op de voorwaarden die door beleidsmakers en politiek worden gesteld. En al is de kans bij goed geïntegreerden dan kleiner, het is lang niet zeker dat deze nul is. Dat hangt af van hoe tevreden respectievelijk gelukkig mensen in hun verworven of verkregen positie zijn. Of zij zich werkelijk burger voelen van de samenleving waarin zij nu leven. Of zij zich bewust zijn van de bijdrage die zij leveren, niet alleen aan eigen welvaart en welzijn en aan die van de naast betrokkenen, maar aan de maatschappij als geheel en zich als zodanig gewaardeerd en op hun plaats voelen. Als dit niet het geval is, kan geïntegreerd functioneren ook een bron van ontevredenheid, van onvrede zijn. Een gevoel van achterstelling, zelfs van slavernij opwekken en in stand houden.

Emancipatie is veel krachtiger dan integratie. Meedoen op eigen of onderhandelde voorwaarden, een bijdrage leveren die door alle betrokkenen wordt gewaardeerd en gaandeweg een situatie laten groeien van wederzijdse afhankelijkheid. Daardoor verander je als nieuwkomer zelf, daardoor veranderen de reeds aanwezigen en daardoor verandert de hele samenleving. Belangrijke voertuigen voor emancipatie zijn technisch en commercieel vakmanschap, professionaliteit in een scala aan dienstverlening en eigen ondernemerschap met klanten uit alle hoeken en gaten van de maatschappij.

Individualiteit.

Massagedrag vergroot het risico op een fundamentalistische attitude. Anderen denken voor je. Nee, de massa denkt, of beter: heeft een mening en dus denkt niemand individueel.

Ontwikkeling van de eigen individualiteit is nodig om dit te kunnen herkennen, hier vrij tegenover te staan en hiervan tenslotte vrij te kunnen worden. En ook om te kunnen emanciperen. Want ook al zegt de massa dat het allemaal toch niet baat, dat er nooit iets zal veranderen tenzij door gebruik van geweld, de individuele persoon kan beter weten. Die kan de moraal kennen en toepassen. Die kan een positief zelfbeeld ontwikkelen. Die kan kiezen. Die kan in de spiegel kijken en zeggen: Ik ga er zelf iets aan doen, aan mijn situatie. Aan de toekomst van mijzelf. En die van mijn kinderen. Individueel, of samen met anderen die dit ook willen.

7.3 De vrije geest.

Dogmatisme en fundamentalisme appelleren aan grootschaligheid en bureaucratisch denken. Starre structuren. Regels en procedures. Vast omliggende posities en standpunten. Rechten en verplichtingen. Weten hoe het is en hoe het moet. De vrije geest appelleert aan een nomadenmentaliteit en nomaden denken. Niet zozeer willen weten hoe het is. Wat het ene of het juiste antwoord is op een grote vraag, een levensvraag. En ook niet zozeer behoefte hebben aan een samenhangende leer, maar de vragen als zodanig belangrijk vinden en er mee bezig willen zijn.

Niet één antwoord voor waar en altijd geldig houden. Maar willen groeien in inzicht. Ook in uitwisseling met anderen. Kunnen appreciëren dat anderen met andere vragen of met andere onderwerpen bezig zijn, of op een andere manier met de zelfde vragen en onderwerpen en toch van anderen en samen met anderen kunnen leren en groeien.

Zoiets als de ware Verlichting.

Als het lege centrum tussen het spirituele, het intellectuele en het creatieve. Tussen religie, filosofie en kunst..

Geloof, verstand en verbeelding.

Op zijn best integreren dogmatisme en fundamentalisme in de maatschappij.

De vrije geest emancipeert.

Dogmatisme en fundamentalisme belemmeren creativiteit, redelijk denken en geloof.

De vrije geest versterkt alle drie.

In onderlinge interactie.

Het lege centrum heeft hij lief.

Bilthoven,
Najaar 2015.